

АБДУЛЛА ҚАҲҲОР

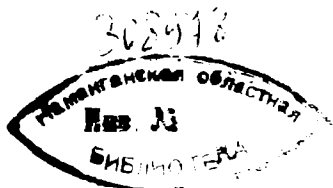
ЎТМИШДАН ЭРТАКЛАР

Саргузашт қисса

ИККИНЧИ НАШРИ

«Ўқитувчи» нашриёти
Тошкент—1979

© «Ўқитувчи» нашриёти, 1979.

К $\frac{70803-56}{353 (04)-79}$ 257-79 4803010200

Эшлиб, тўлганиб илграпади куй.—
Асрлар ғамини сўйлар «Муножот».
Куйи шундай бўлса ғамнинг ўзига
Қандай чидай олган экан одамзод!

Абдулла Орипов

БИР-ИККИ СУЗ

Менинг болалик йилларим Фарғона водийсининг Яйпан, Нурсуқ, Қудаш, Бувайди, Толлиқ, Олқор, Юлғунзор, Оққўрғон деган қишлоқларида ўтган. Ўттизинчи йилларнинг ўрталарида болалигимни ўйлаганимда чалакам-чатти туш кўргандай бўлган эдим: думли юлдуз чиққан эди; Бабар (Бобир бўлса керак) деган йигитни отқоровул милтиқ билан отганда ўлмаган эди, шунда отқоровул одамларга юзланиб: «Епирай, бунақа баттол ўғрини умримда кўрган эмасман, устидан ошириб ўқ узибман-у киприк қоқмади-я!»— деган эди.

Зеҳнимда шунга ўхшаган қалқиб юрган хотиралардан ташқари қалқимасдан тошдек чўкиб ётган хотиралар ҳам ҳисобсиз эканидан узоқ замон беҳабар эканман. Бундан мени Антон Павлович Чехов домла хабардор қилдилар.

Бундан ўттиз йил бурун мен у кишининг йигирма икки томлик тўпламни қўлимдан қўймасдан ўқиб чиқдим. Шунда аломат бпр ҳодиса юз берди: шу билан муҳтарам устод менга гўё муборак кўзойнақларини бердилар-у: «Мана буни тақиб, ўз халқининг ўтмишига назар сол!»— дедилар.

Устоднинг муборак кўзойнақларини тақиб халқимизнинг ўтмишига қарадим. Бир томонда Антон Павловичнинг темир йўл гайкаларини бураб олган «ёвуз ниятли киши»си, иккинчи томонда отқоровул, юр, деса юрган, тур, деса турган, устидан ошириб ўқ узганида киприк қоқмаган «баттол ўғри»— Бабар! Булар замона дарахтида етишган бир олманинг икки палласи эди.

Шундай қилиб, болалигимда зеҳнимга чўкиб қолган хотиралар уйгонди, юзага чиқди: ўша вақтдаги халқ ҳаёти кўз олдимга келди. Мана шунинг натижаси бўлиб, ўттизинчи йилларнинг ўрталарида ғам-ғуссага тўла «Ўғри», «Томошабоғ», «Бемор», «Анор», «Миллатчилар» вужудга келди. Бу ҳикояларни кенг китобхонлар оммаси хуш қабул қилган, ҳанузгача қайта-қайта босилиб келаётган бўлса ҳам, ўша вақтлардаёқ ёш китобхоннинг эътирозига сабаб бўлди. Ёшлар ҳикояларда тасвир этилган воқеаларни ортиқ даражада муболаға деб билишарди.

Йиллар ўтиб янгидан-янги китобхон авлод етишган сайин бу эътирозлар кескин тус ола борди: наинки, ҳўкизидам айрилган мусибатдийда бир мўйсафидга ҳеч ким раҳм қилмаса, ахир амалдорлар ҳам одам-ку; наинки, киши ўз юртида беғона бўлиб, ўз шаҳрининг томошабоғига киролмаса; наинки, бемор хотинга гўдакнинг саҳарлари қиладиган дуосидан бошқа даво топилмаса; наинки соғ-саломат йигит бошқоронғи хотинига иккитагина анор олиб беролмаса; наинки, зиёли деб аталган киши бойнинг итидан ҳам тубан турса!

Ёш китобхонларнинг таънаси хусусан сўнгги йилларда дашномга айлана бошлади.

1960 йилда ўзбек аёлининг ўтмишига оид «Даҳшат» деган бир ҳикоя ёзган эдим. Бу ҳикояда саккизта аёлни Олимбек додхонинг ҳарамига қамаб қўйганим бир аёлга ҳақорат бўлиб тушибди. Имзосиз, адрессиз юборилган хатда шундай сатрлар бор:

«...ўтмишда шундоқ бўлса, эҳтимол, бўлгандир, лекин ўзбек хотин-қизлари тарихининг шундай маломатли саҳифаларини ҳозир, бугунги кунда тирилтириш шартми-ди? Сиз ўтмишни қаламга олганингизда баъзан уйдирмачликка берилиб кетасиз...»

Мана шунақа таъна-дашномлардан кейин «уйдирмачликка» берилмасдан, ўз кўзим билан кўрганларимни, кечирганларимни, ўтмиш ҳаёт лавҳаларидан эсимда қолганларини қаламга олгим келиб қолди. Китобнинг газета ва журналларида босилиб чиққан айрим парчаларини ўқиган бир танқидчимиз ҳалитдан ғашлик қилиб: «Жуда зулмат-ку, китоб ўқувчида жуда оғир таассурот қолдирмасмикан?»— деб қолди.

Бу танқидчи 1930 йилда туғилган, ундан кейин туғилган ёшлар, шубҳасиз, бу мулоҳазани кескинроқ айти-

шини ҳам биламан. Мен китобни «Ўтмишдан лавҳалар» деб атамоқчи эдим, майли, шуларнинг ҳам қўнгли тўлсин, китобни «Ўтмишдан эртактлар» деб атай қолай.

ФАЛОКАТНИНГ ШАРОФАТИ

Биз Яйпанда Олим бува деган бир новвойнинг ташқисиди турар эдик.

Новвойхонанинг орқаси ташқининг қарийб ярмини эгаллаган, ҳовли жуда ҳам тор, аям унинг ўртасини теша бплан чопиб қўқонгул, сариқгул, райҳон, жамбил эккан, ҳовлининг гувалак деворлари қалдирғочнинг уясига ўхшар эди. Эшиги бир табақалик, кичкина ва пастаккина уйнинг дарчаси ичкари ҳовлининг айвонига очилгани, буниги устига номаҳрам назаридан пана қилиб, панжарасига ёлланган қоғоз ёпиштирилгани учун уй қоронғи, одам одамни тусмол билан танир эди.

Олим буванинг ички ҳовлиси ҳам тор, устини бошдан-оёқ тоқ қоплагани учун жуда ҳам дим. Унинг хотини эртадан кечгача гув-гув чарх йигирарди, тез-тез бизни кига кириб аям билан гаплашиб ўтирарди, бизнинг мусофирлигимизга раҳми келса керак, баъзан ўпкаси тўлиб, аямга таскин берган бўларди:

Мусофир бўлмаган ким бор,
Мужовир¹ бўлмаган ким бор;
Бировнинг юртига бориб,
Муҳожир бўлмаган ким бор?..

Олим буванинг ўғли кимнингдир эшигида қарол, қизи эрга тегиб кетган. Унинг ўзи саҳарда туриб нон ёпади, нонни дўконнинг олдидаги тахтага дасталаб қўйганидан кейин чорвоғига кириб кетади-ю, шом қоронғисиди чиқади; дўконга келиб нонни, тушган пулни санайди, пул баъзан кам келса керак, жаврайди, пул ёки нон кам келганига эмас, пул ташламасдан нон олиб кетган киши бировнинг ҳақини еб, дўзахий бўлганига куяди.

Ёзнинг иссиқ кунлари. Ҳовлимиз, айниқса қоронғи бўлса ҳам салқинроқ уйимиз гиж-биж пашша. Бир куни дадам уйнинг эшик ва дарчасини зич ёпиб, аччиқ тугма қалампир тутатди. Тутун шундай аччиқ эдики, уйдан дадамнинг ўзи зўрға чиқди, узоқ йўталди. Унинг нияти-

¹ Мужовир — қўшни.

дан хабардор бўлиб, Олим бува астойдил хафа бўлди ва девор оша:

— Уста, худонинг махлуқига озор берманг, пашшани ҳам худо яратган, жон берган!— деди.

Дадам тутунни дарров ўчирди.

Бир куни уйимизга дадамнинг овчи жияни келди. У Пастқўриқда ов қилиб юрган экан, ўқи тугаб, бизникига ўқ ясагани келибди. Мен онамнинг «ўққа яқин борма» деб ҳай-ҳайлаб туришига қарамай, овчининг ўқ ясашини томоша қилиб турдим. Меҳмон милтиқ доридан пичасини ёқиб, усти қизил ва ичи оқ чиройли пистондан биттасини чақиб кўрсатди. Пистон қарсиллаганда мен бир чўчиб тушдим, кейин завқ қилиб ирғишладим. Шунда пистондан иккитасини ўғирлаб, кигизнинг тагига яшириб қўйдим. Меҳмон кетгандан кейин нима хаёлга бордим-у битта пашшани тутиб иккала пистоннинг орасига қўйдим, сандошамнинг устига қўйдим-да, болғачам билан қаттиқ урдим. Пистон қарс этиб кетди. Олим буванинг хотини билан гаплашиб, райҳон чопиб ўтирган аям бпрдан войвойлаб, қўймичини ушлаганича ўзини райҳоннинг ичига ташлаб юборди. Кампир дод солиб унинг устига ўзини ташлади ва менга қараб: «Нима қилиб қўйдинг, бор, дадангни айтиб кел!» — деб бақирди. Аям райҳоннинг ичида ҳамон войвойлар экан, «Чоригингни кий!» деди. Қўрқиб кетдим, дарров чоригимни кийдим, кўчага қараб чопдим. Дўконимиз гузарда — чорраҳада бўлиб, болға товуши эшитилиб турар эди. Дадам ўзи дам босиб пшлаётган экан, мени кўриб қўрқиб кетди, шошиб аямни сўради. Мен бошқа гап қўшмасдан «аям йиғлаяпти» дедим. Дадам қоп пешгирни ечиб дўкондан чиқди ва «шайтон арава»сини миниб уйимизга томон кетди. Мен қўрққанимдан тек ўтирдим. Чорраҳанинг нариги томони кенг майдон, унда катта-кичик толларга осилган ранг-баранг тўрқовоқлардаги беданаларнинг битбилдиғи, кўча бўйи ва майдоннинг теварак-атрофидаги дўконларда тарафматараф сайраётган какликларнинг қаққувоғи ҳеч тинмас эди. Дўкондан чиқдим, чорраҳанинг у томонига ўтиб, каклик сайраётган бир дўкон олдига бормоқчи бўлганимда дадам чақириб қолди. Дадам «шайтон арава»дан тушиб белига пешгирини боғлар экан: «Аянгни отибсанку! Укача туғиб берадиган аяни отадими киши!»— деди ва қўлимга дамнинг арқонини берди. Дадамнинг авзойидан аям тузалиб қолганини фаҳмлаб, дам босавердим.

Дадам вариллаб турган ўчоқдан чўғдай қизиган бир парча темирни олиб тешаётган эди, ундан чиққан лўядай темир сандондан кундага, ундан юмалаб чоригимнинг қўнжига тушиб кетди. Чоригимни қулантаёқ кийган эдим, темир болдиримга жаз этиб ёпишди. Чинқириб юбордим. Дадам чоригимни дарров ечиб ташлади ва мени кўтариб, дўкон олдидаги тахтасупага ётқизди. Бир вақт қарасам, тепамда беш-олти киши турибди. Буларнинг бири мени елпияпти, бири болдиримни пуфляяпти... Қимнингдир: «Бу азамат бола, йиғламайди, йиғлаётгани йўқ, тойчоқ бўлиб кишнаяпти»,— деганини эшитдим. Болдирим ҳарчанд жазиллаётган бўлса ҳам йигидан тўхтадим, лекин вужудим қалтираб-силкиниб кўзимдан ёш оқар эди. Бир чол жароҳатимга кигиз куйдириб босди ва болдиримни латта билан боғлаб қўйди. Биров ярим қарич келадиган сариқ обакидандон, биров қизил тойчоқ нон келтириб берди. Бир оз тинчиганимдан кейин дадам кулиб: «Темирчи деган куйиб-куйиб темирчи бўлади-да!»— деди.

Кечга яқин дадам дўконни ёпди, мени опичиб олди, Уйга кетдик.

Аям оёғим куйганини эшитиб ҳушидан кета ёзди; кейин, нима бўлиб мени якка дўконга юборганини ақлига сиғдиролмай ўзини қарғади. Мендан олдин ва мендан кейин туққан саккиз боласини қора ер бағрига берган аям энди мени ер-кўкка ишонмас, кўз ўнгидан бир қадам нари жилгани кўймас эди. Аямнинг ярадор бўлгани, оёғимнинг куйгани бир чеккада қолиб кетди. Отам-онам бири кўйиб, бири олиб, муштдай бошим билан дўконга ёлғиз борганим, бу қадар уддабурролигим тўғрисида ҳайрон қолиб сўзлар эди. Гўё бутун дунёдаги ҳамма бало-қазо ҳовлимиз билан дўконимиз орасига йиғилиб, менинг кўчага чиқишимни кутиб турган экан-у, мен бирини уриб, бирини йиқитиб, бирига чап бериб, дўконга етиб борибман.

Шундан кейин ота-онамнинг назарида, «худого минг қатла шукур» катта бўлиб қолдим, узоққа кетмаслик шарти билан кўчага якка чиқадиган бўлиб қолдим, лекин ҳеч вақт кўчадан хуш-хурсандлик билан қайтмас эдим. Кўчага биринчи чиққан куним эшигимиз олдидан ўтадиган зовурга йиқилиб тушдим: тор кўприкнинг устида бўриқ¹ ётган экан, шуни тепиб зовурга туширмоқчи

¹ Жўхориюпянинг бир бўғини.

бўлганимда иккала оёғим кўтариллиб кетди шекилли, йиқилдим ва зовурга тушиб кетдим. Зовурдан мени биров тортиб олди. Ҳовлига йиглаб кирдим. Онам юраги ёрилгудай бўлиб юзимга сув сепди, ҳўл кўйлагимни ечиб ташлаш ҳам эсига келмай, латта ёқиб бошимдан айлан-тириб ташлади — аласлади. Шундан кейин бир ҳафта кўчага чиққани ижозат бўлмади. Яна бир кунни, эшигимиз олдида лойпарсиллоқ ўйнаб ўтирган эдим, гузар томондан бир тўда отлиқ қозоқ-ўрис келиб қолди. Мен қозоқ-ўрисни ҳеч қачон кўрмаган эдим. Буларнинг кпзаги қизил кўк шапкасига, чеккасида ҳурпайиб турган сочига, кийим-боши ва шоп-шолопига қараб анграйганимча эргашиб кетаверибман. Бир вақт қарасам далага чиқиб қолибман. Дарров орқага қайтдим, бироқ уйимизни эмас, ҳатто кўчамизни ҳам тополмадим. Айирилишда йиглаб ўтирган эдим, толеймга арава келиб қолди. Аравакаш аравасини тўхтатиб, отидан тушди, мендан гап сўради: дадамни таниркан, отига мингаштириб, ҳовлимизга келтириб қўйди. Мен бу воқеани аямга айтмадим, айтсам кўчага чиқармай қўярди. Лекин бояги аравакаш бу гапни дадамга айтибди. Аям дадамдан бу гапни эшитиб ваҳима қилди:

— Вой шўрим, худо бир сақлапти! Қозоқ-ўрис оёғингдан олиб ерга урса, ё отига бостириб кетса нима қилардик! Қулогингда бўлсин: Қозоқ-ўрисни кўрсанг қоч, қочолмасанг ўзингни зовурга ур!

Дадам мени мақтади:

— Дуруст, дуруст, ботир йигит бўладиганга ўхшайсан,— деди ва аямга юзланди.— Қозоқ-ўрисни кўрса катта одам шошиб қолади-ю!..

Дўконга якка ўзим борганим, қозоқ-ўрисдан қўрқганим гўдакнинг биринчи айтган сўзлари сингари ота-онамин қувонтириб юборди. Шундан кейин кўчага бемалол чиқадиган, ҳатто нариги кўча ва тор кўчаларга бориб, болалар ётспраса ва ўйинга қўшмаса ҳам, уларнинг ўйинини томоша қиладиган, шикаст емасдан, адашмасдан уйга қайтадиган бўлдим.

Рамазон кирди. Аллақаерда чалинаётган нофоранинг така-туми, эчкининг товушига ўхшаш сурнай садоси ҳаммани саҳарликка уйғотарди. Ота-онаминг сўзидан, ҳаракатидан, рўза қизиқ нарса бўлса керак, деб бир-икки саҳар мен ҳам турдим. Бироқ рўзанинг саҳарлиги

эмас, бозоршаби қизиқ бұларкан. Дадам мени бозоршаб-га олиб борди.

Чорраға ва катта майдоннинг атрофидаги сон-саноқ-сиз дўконларда чироқ, камида нккитадан, учтадан шам. Одам кўп. Говур, ҳайқириқ, кулги, ашула... Сотувчилар қичқиргани қичқирган: «Иссиқ нон бу!», «Саҳарликка қўшалоқ сомса деган борми!», «Шимнинг-у чайнаманг!»... Болалар учқун сочаётган сихмушакни визиллатиб у ёқдан-бу ёққа чопишади. Ора-сира толлар орасидан қизил учқун сочиб вашиллаганича осмонга кўтарилган қамиш-мушак юлдузлар ораснда чилпарчин бўлади-ю, пақиллаб, ҳамма учқун сўнади, фақат битта каттакон учқун ерга қараб шўнғийди.

Яна бир кеча бозоршабга чиққанимизда дадам мени майдоннинг тўридаги самоварга олиб борди. Бу ерда ҳам одам кўп, говур, кулги. Уртага осилган каттакон, жуда ҳам аломат бир чироқ кўзни қамаштириб айвон ва саҳнадаги одам тўла сўриларни кундуздай ёритиб турарди. Сўриларни оралаб айвонга томон кетаётганимизда биров мени кўтариб сўрининг четига ўтқазди. Дадамга ҳам жой беришди. Сўрининг остидами, тепасидами кимдир ингичка, лекин жуда ўткир товуш чиқариб ашула айтмоқда эди. Мен аланглаб қолган эдим, дадам имо билан каттакон, қучоққа сиғмайдиган бир дона карнайгулни кўрсатди. Қарасам, ашула сариқ қутичага санчиб қўйилган шу карнайгулнинг ичидан чиқаётган экан. Мен «машина-қўшиқ» деб эшитганман, лекин ўзни кўрмаган эдим, машина-қўшиққа тикилганимча қолдим. Ашула тугагандан кейин яна шу карнайгулнинг ичидан: «Отанга раҳмат, Ҳамроқул қори!»— деган товуш чиқди. Назаримда карнайгул остидаги сариқ қутичага соқол-мўйловли кичкина-кичкина одамчалар қамаб қўйилганга ўхшарди.

Ашула тугагандан кейин бир нима қарс-қарс этиб кетди. Қўрқиб дадамнинг қучогига отилдим. Дадам: «Қўрқма, қўрқма, бақамушак»,— деди. Қарасам, даврада ҳақиқатан бақага ўхшаган бир нима қарсиллаб, ҳар қарсиллаганида одам бўйи сапчиб юрибди. Даврада мендан бошқа ҳам қўрқиб кетган одамлар бор экан, роса кулги бўлди. Кейин, мушакдан гап чиқиб, қайтарма ёқа оқ камзул кийган серсоқол бир одам Хўжандда бўлиб ўтган бир воқеани гапириб берди. Хўжандда донги кегган бир мушакчи бор экан. Шу одам алланима деган

бир бойнинг тўйида белига тўртта катта-катта мушак боғлаб осмонга учибди. Мушакчи терак бўйидан баландроқ чиққанда, мушакнинг дориси тамом бўлмай туриб, одамлар уни оёғига боғланган арқондан тортиб ерга туширишибди. Бунни эшитиб ҳамма ёқасини ушлади.

Яна машина-қўшиқ хониш бошлади. Нариги сўрининг устида «гардиш мушак» дегани учқун ва тутун пуфлаб айлана кетди.

Шундан кейин «Бувақовоқ» деган ўйин бошланди.

Қирғиз башара жиккаккина бир одам айвоннинг бир чеккасига тутиб қўйилган бордон орқасидан учта саночни биттама-битта зўрға кўтариб чиқди-ю, келтириб сўрилар даврасига қўйди ва каттакон шокосани чертиб, қимизини мақтай кетди. Уша бордон орқасидан оқ эшак минган, новча, салласи қозондай, қорни эшакнинг ёлига, узун айри соқоли қорнининг икки томонига тушган бир одам чиқди. «Бувақовоқ» деган шу экан. Бувақовоқ қирғизнинг олдидан ўтаётиб қимизининг нархини сўради. Қирғиз қимизини мақтаб: «Бир шокосаси икки пул»,— деди. Бувақовоқ ўн шокосасини бир пул сўради. Қирғиз унамади, багиллаб берди. Одамлар хўп кулишди. Бувақовоқ эшагидан тушди, саночлардан бирининг оғзини очиб қимизни татиб кўрди; иккинчисини очди, бундан ҳам татиб кўрди. Қирғиз очилган иккала саночнинг оғзини бураб, маҳкам ушлаб турганда Бувақовоқ учинчи саночни нарироқ тортиди-да, қимизни татиб-нетиб ўтирмасдан шокосага қўйиб ичаверди ва ҳар сафар шокосани бўшатганида қирғизга қараб «Гап битта — ўн шокосаси бир пул!» деб қўярди. Қирғиз шовқин солар, талпинар, сўкар, лекин иккала саночнинг оғзини қўйиб юборолмас эди. Одамлар юмалаб-юмалаб кулишди.

Шундай қилиб, пистон касофатининг шарофати билан «худога шукур, бозоршабларга борадиган кап-катта йигит» бўлиб қолганимдан кейин вақт бемаҳал кўчага чиқсам, болалар билан яшин топалоқ, тутминди, даста, тўппи тепиш ўйнаб узоқ юрсам ҳам аям тергамас, аксинча, беҳад қувонар эди. Мендан бегонасирайдиган болалардан энди бир-икки ўртоқ орттирганимда бу маҳалладан кўчадиган бўлдик.

Бир куни дадам шайтон аравасини миниб Қўқонга кетган эди, кечқурун қайтишда Олим буванинг опаси — саксонлардан ошиб қолган кампирга йўлиқибди. Дадам қўнғироқ чалмай унинг ёнидан шув этиб кетибди. Унинг

шабадасида сесканиб кетган кампир бошини кўтариб қараса, олдинда одамга ўхшаган бир маҳлуқ оёғи ерга тегиб-тегмасдан учиб кетаётганмиш. Кампир шайтонлаб ўзини ташлаб юборибди. Одам йиғилибди. Кампирни уйига замбилда олиб кетишибди. Дадам кўрққанидан кўчага чиқмай, дўконга ҳам бормай қўйди. Уч кун деганда кампир ўлиб қолди. Дадам тергов ва Олим буванинг газабидан кўрқиб чўп-устихон бўлиб қолди. Аям йиғидан бошиғи кўтармас эди. Кампирнинг еттиси ўтгандан кейин Олим бува дадамга киши қўйиб: «Майли, уста хафа бўлмасин, опамнинг куни битган, қазоси етган экан, худонинг продаси, лекин бундан кейин шайтон арава минмасин, шу шайтон арава олиб келгандан бери Яйпандан файз кетди»,— дебди.

Дадам эртасигаёқ шайтон аравани Қўқонга элиб сотиб келди, Олим бувага учраб узр-маъзур айтди; унга иккита ўн икки қадоқли кетмон, битта болта ясаб берди. Чол дадамнинг ҳол-жонига қўймасдан бу нарсаларнинг пулини берибди.

Шу билан тинчиган эдик, орадан бир ҳафта ўтар-ўтмас яна бир воқеа юз берди.

Дадам эрталаб дўконга кетаётганида йўлакда паранжили бир хотинни кўрибди. Паранжининг орқа этагига бир шох янтоқ илашиб бораётган экан, дадам хотинга етиб олиб янтоқни босибди. Янтоқ ерда қолиб, хотин дадамга қайрилиб қарабди-ю, кетаверибди. Бу хотин Олим буванинг эрга тегиб кетган қизи экан, паранжисига илашган янтоқдан беҳабар, «уста менга тегишмоқчи бўлиб паранжимни тортди», деган хаёлга борибди-да, бу гапни отасига айтибди.

Олим бува эртасига эрталаб йўлакда шовқин солди:

— Ҳо, шайтон арава! Ҳо келгинди! Бу ёққа чиқ! Чиқ дейман бу ёққа!

Чолнинг бунақа шовқин солганини эмас, баландроқ товуш чиқарганини ҳам ҳеч биримиз эшитмаган эдик. Дадам чўчиб аямга қаради. Унинг ҳам ранги ўчиб кетди. Дадам йўлакка томон югурди. Мен ҳам чопдим. Йўлакда ўнг қўлини енгидан чиқариб олган Олим бувани кўриб танимадим: мени ҳамиша болам-бўтам деб суядиган, ширинсўз, юзидан табассум аримайдиган чол қани? Унинг ўрнида кўзлари қинидан чиқай деб турган, ранги соқолидан ҳам оқроқ, вужуди титраб, узун соқоли силкинаётган даҳшатли бир одам турарди. Дадам рўпара

бўлиши билан унинг оғзидан ҳақорат устига ҳақорат ёғилди, икки гапнинг бирида «келгинди ит» деб, қизидан эшитган гапларини дадамнинг юзига солди, яна ҳақорат қилди. Дадам бошини қуйи солганича нуқул:

— Отахон, аввал гапга қулоқ солинг,— дер, шундан бўлак гап айтса чол келиб мушт соладиганга ўшарди.

Чол дўғайиб келди.

— Ҳозир кўрпангни кўтар, ит келгинди!— деди ва пўшт-пўштлаб ҳовлимизга, тахта бўлиб қотиб қолган ва кншидан қочишни ҳам унутган онамнинг ёнидан ўтиб, уйга отилди.

Дадам ҳамон «отaxon, отaxon» дея унинг кетидан эргашди. Олим бува уйдан бир қучоқ кўрпа кўтариб чиқиб кўчанинг ўртасига улоқтирди. Одам йиғилди. Ҳеч ким Олим бувага таскин-тасалли бермасди, аксинча кимдир бақириб:

— Шайтон арава минадиган одамдан яхшилиқ чиқмайди, ур бўйнига!— деди.

Олим бува бошини қуйи солиб эшик олдида турган дадамнинг ёнидан ўтаркан, қўлини пахса қилиб бақирди:

— Менинг қизимни кўчада санқиб юрган қанжиқ деб ўйлаганмидинг? Ҳў ит! Қайтиб юзингга қарасам хотиним уч талоқ!— деди-ю, ҳовлисига кириб кетди.

Ҳовлидан унинг шовқини эшитилиб турарди.

Дадам кўрпаларни отйўлакдан олиб ҳовлига кирди. Аям бошини деворларга уриб, сочларини юлиб йиғлар эди. Дадам бояги янтоқ воқеасини айтиб, аямни юпатмоқчи бўлди.

— Чолнинг қулогига ҳозир гап кирмайди, оғзига сўз олиб қўйди, майли, кейин билади, уялиб қолади,— деди.

Аям бирдан йиғидан тўхтади.

— Сиз уялинг, бир мўминнинг хотинига кўз олайтиргани сиз уялинг!— деди.

Дадам унга бир хўмрайиб қаради-да, индамади, индамай кўчага чиқиб кетди.

Дадам кечки пайт қайтиб келди. Қўшариқ деган маҳалладан уй топиб, эшак арава олиб келибди. Кўч-кўронимизни эшак аравага ортиб Қўшариқча кўчдик.

«ИНДАМАС»

Қўшариқ маҳалласи гузардан анча нари, кўча иккита катта-катта ариқ ўтадиган дарахтзорга бориб тақалган, биз ижарага олган ҳовли шу дарахтзордан берироқда

экан. Ҳовлини кўриб аям суюниб кетди: бир туп катта-кон тут, пачақроқ бўлса ҳам айвон, тўққиз ёғочлик вас-сабўйра ёруғ уй...

Намозгарга яқин кўчада болалар чуғурлашиб қолишди. Чиқдим. Болалар менинг учун янги «Оқ теракми, кўк терак» ўйнашаётган экан. Бу ўйинда болалар орада йигирма-ўттиз қадам масофа қолдириб икки сафга тизилишар, қўл ушлашиб туришар, сафнинг бошлиғи қарши сафга қараб: «Оқ теракми, кўк терак, биздан сизга ким керак?»— деркан; қарши томоннинг бошлиғи «фалончи керак» деганда номи айтилган бола сафдан чиқар экан-у, югуриб бориб ўзини жон-жаҳди билан қарши сафга урар экан; шунда сафни узолса голиб бола мағлуб сафдан бир болани етаклаб келар, сафни узолмаса ўзи шу сафда қолиб кетар экан. Мен Олим бува маҳалласида болалар қаторига кириб қолганим учун дадил бориб сафга қўшилдим. Қанчадан-қанча болалар қарши сафни бузиб бола олиб келди, қанчадан-қанчаси сафни бузолмай қолиб кетди. Орзиқиб кутдим: мени ҳам «керак» деса, мен ҳам югуриб бориб сафни бузсам, бола етаклаб келсам... Бироқ мени ҳеч ким «керак» демади. Бу болалар менинг номини билмаслиги эсимга келмабди.

Болалар чарчаб ўйин бузилганда нариги томоннинг бошлиғи — ҳаммадан кўпроқ шовқин солиб елиб югурган бола мени пайқаб олдимга келди, менга бошдан-оёқ разм солди-ю, бирдан:

— Келгинди!— деб ургани қўл кўтарди.

— Ўзинг келгиндисан!— дедим эҳтиётдан орқага чекиниб.

Бола бир ирғиб менинг калламга қўйиб юборди. Мен жавоб қилолмадим — қарасам, бошқа болалар ҳам урмоқчи бўлиб, илонни кўрган чумчуқдай атрофимда чуғурлашиб туришибди. Шу пайт бизни кузатиб турган кичкина салла, узун малла тўнли новча бир чол:

— Қўйинглар, болалар, тегманглар, келгинди бўлса ўзи бўлибдими, худо қилган,— деди.

Болалар дарров тарқалишди. «Келгинди, келгинди ит», деган гапни Олим бувадан эшитганимда бунинг ҳақоратдан ташқари яна одам ҳазар қиладиган маъноси ҳам борлигини билмаган эканман, чолнинг бу гапи бошимдан кириб, товонимдан чиқиб кетди.

Ҳовлига кирдим. Бу гапни аямга айтмадим, ичимга солдим. Шундан кейин кўчадан, болалардан ҳам, одам-

лардан ҳам кўнглим қолди. Аям туққандан кейин дардга чалиниб, «уй қизи» бўлиб қолганим ҳам чандон малол келмади.

Аям Улмасойни туққандан кейин тез ўнғарилмади, узоқ ётиб қолди. Қўшни хотинлар нон ёпиб беришар, кир-чирга қарашар эди. Рўзғорнинг бошқа ишлари менинг бўйнимга тушди: уй ва ҳовлини ҳар куни икки маҳал супураман, далага чиқиб кўтарганимча ўтин орқалаб келаман, дадамга овқат пиширгани қарашаман, идиш-товоқ юваман, сув ташийман, Улмасойнинг латта-путтасини юваман...

Аямни ҳар куни ёки кун оша пешинга яқин дард тутади: аввал хўп чанқайди, кейин қўлларининг томири тортишади. Аям панжасини ёзиш эмас, ҳатто оғзини очолмас, жағи қотиб қолар эди. Дадам табиб олиб келмоқчи бўлганда аям кўнмади: «Ҳовлимизда зиён бор, ҳаммаси шундан»,— деди. У бир куни кечқурун дарчадан ташқарига қараб ётган экан, тутнинг остидаги деворнинг рахнасидан ҳовлимизга битта қора эчки ошиб тушибди, тушибди-ю, тушган жойида ғойиб бўлибди. Аямнинг назарида қора эчки жин бўлиши керак, касаллигининг бошини шундан кўрарди. Дадам қуръон, аврод сотиб олиб унинг ёстиғи остига қўйди. Буларнинг ҳеч бири фойда қилмади— дард тутишини қўймади. Биров дадамга: «Учармахсумга ўқитинг, нафаси ўткир»,— дебди. Бу одам жуда зўр, дуонинг кучи билан қулф очадиган азайимхон бўлиб, айтилган жойга бир зумда етиб боргани учун «Учармахсум» деб ном чиқарган экан. Дадам бориб шу азайимхонни олиб келди. Учармахсум ҳақиқатан елдай келиб уйга кирди, юзига дока тутган аямдан берирокқай чўккалаб, бешиктерват сингари тебраниб майинговуш билан ўқпй кетди. Махсум кичкинагина, озгин, сийрак соқоли-ю, қоп-қора чўтир юзидан ёшини чамалаб бўлмайдиган, лекин оғзида биронта ҳам тиши йўқ, кўзлари юмалоқ ва равшан бир одам эди. Махсум беш-олти марта келди. У келмаган вақтларда мен уйига бориб дуо ёзилган қоғозлар олиб келардим. Аям бу қоғозларни сувда эзиб ичарди. Махсум бир келишда тўққизта қори бола билан келди. Булар аямнинг икки томонига ўтириб узоқ ўқишди, дам солишди, кейин билишимча, булар аямни «чилёсин» қилишган, «чилёсин» узоқ ётган касални ё у ёғлиқ, ё бу ёғлиқ қилар экан, хайрият, аямни бу

ёғлиқ қилди. Аям бир-икки ҳафтадан кейин бир оз ўнғарилиб, ўрнидан турди.

Аям ўрнидан турганидан кейин маҳалладан бир қанча хотин-халаж таомилга кўра, ҳар бири топган-тутганини кўтариб «сичқон сурди»га киришди, ўзлари ош-овқат қилишди. Буларнинг кўпчилиги хушчақчақ хотинлар экан, семиз бир хотин аямнинг қўлини ушлаб лўличасига ром очди:

Ҳо азизлар, авлиёлар,
Авлиёлар, анбиёлар!
Мағрибдан десаммикан,
Машриқдан десаммикан..

Унинг қилиқларига ҳамма, хусусан аям кулавериб қотиб қолди. Аямнинг бушақа кулганини ҳеч қачон кўрмаган эдим.

Ёш бир жувон маҳалладаги ҳамма эркакларга лақаб қўйиб ҳамманинг ичагини узди: Мадамин-талмов, бу одам ҳамиша талмовсирар экан, Ғанисаланг, бу одам жуда новча бўлиб, саланглаб юрар экан; Нурматтажанг, бу одамнинг ҳеч тўғри гапи йўқ, нима деса хуноб бўлиб айтар экан. Жувон буларнинг қилиғини ҳам қилиб кўрсатди. Жувон дадамга «Чиноқ» деб лақаб қўйди, ҳаммадан ҳам шу кулги бўлди: аям шунча йил туриб дадамнинг қулоғи кемтик эканини кўрмаган экан.

Ҳамма кулишдан чарчаб жим бўлганда ҳалиги семиз хотин мени пайқаб қолди-ю, ёнига чақирди, бошимни силаб:

— Аянг тузалиб қолди-ку, хотинларнинг ичида нима қилиб ўтирибсан, кўчага чиқсанг бўлмайдим?— деди.

Мен индамадим, болалар мени уради, келгиндимиз, дея олмадим.

— Бозорбошига от ўйин келган эмиш, от ўйинини кўрганмисан?— деди хотин яна.

Мен яна индамадим. Бояги ёш жувон тиқилинч қилди:

— Гапирсанг-чи! Тилинг борми?

Мен нима дейишимни билмасдим. Семиз хотин икки қулоғимдан ушлаб пешанасини пешанамга ниқтади.

— Гапирасанми, йўқми?

Аям Олим буванинг ташқисида турган вақтларимизда мени кўчага чиқармаганини, бу ерда рўзгор иши бўйинимга тушиб «уй қизи» бўлиб қолганимни, у ерда ҳам, бу ерда ҳам ҳеч ким мен билан гаплашмаганини унутиб:

— Үзи шунақа, индамас, «иңимдагини топ» бола чиқди,— деди.

Семиз хотин билагимдан маҳкам ушлади.

— Гапирасанми, йўқми?— деди ва ўрнидан қўзғалди.— Ҳозир иштонимга қамаб қўяман!..

Мен унинг қўлидан чиқиб қочдим. Хотинлар хўп кулишди. Булар чиқиб кетгунча кўча эшиги бўсағасида ўтирдим.

Бир неча кундан кейин Нурсуқдан дадам орттирган ошналарнинг хотинлари ҳам «сичқон сурди»га келишди. Булар ҳам менинг индамаслигимни пайқашди, бири: «Устанинг зап ўғли бор экан-у, соқов экан»,— дебди. Булар қетгандан кейин аям бу гапни дадамга куйиб-пишпб гапирди.

Куз кирди. Дадамнинг иши кўпайиб кетди шекилли, бир куни эрталаб «Шогирд топгунимча бир-икки кун қарашмасанг бўлмайди»,— деб мени дўконга олиб кетди ва дамга солди. Мен ҳар куни дадамга ўхшаб сахарда бориб хуфтонда қайтмасам ҳам, кун ёришганда бориб, қоронғи тушмасдан қайтар эдим. Куни бўйи дамнинг арқонини тортаман, қўйвораман, тортаман, қўйвораман... Мен билан ҳеч кимнинг иши йўқ, гапириш керакмас, дамдан ҳар қанча зериксам ҳам шунга хурсанд эдим.

Бир куни попукли гилам дўппи кийган, барваста ва серсоқол Додархўжа деган бир қоратегинлик ўшанақа попукли гилам дўппи, яланғоч баданига олача тўн кийган яланг оёқ ўспирин болани бошлаб келди. Бу киши ўн пкки йилдан бери Ортиқ оқсоқол деганнинг жувознни хайдар, бола унинг укаси, оти Қулала экан. Қулала Қоратегиндан беш яшарлигида келган, жувозхонада катта бўлган, авваллари акаси билан кўчама-кўча юриб ёғ, кунжут ҳолва сотган, кейин бир темирчида дамкаш бўлган экан. Акаси: «Қулалага ҳунар ўргатинг, менга бошқа нарса керакмас»,— деди. Шундай бўлса ҳам дадам унга ойлик тайин қилди. Қулала суюниб дамни қўлимдан олди. Лекин бундан хурсанд бўлганим йўқ: яна уйда бўламан, аям яна уришиб, баъзан йиғламсираб мени гапга солмоқчи бўлади. Мен энди «индамас» деган таънадан қутулиш учун одамдан, ҳатто аямдан ҳам мумкин қадар қочадиган бўлиб қолдим. Бу ҳол ота-онамни катта ташвишга солиб қўйди. Аям кўп йиғлаб безор қилганпдан кейин дадам мени ўша Учармахсумга элтиб

ўқитди. Махсум менга ҳўп дам солганидан кейин тупу-
гидан ялатди. Шундан кейин мен яна ҳам индамас бўлиб
қолдим, бир сўз айтмоқчи бўлсам, бундан кейин нима
дейишимни ўйлаб, бор сўзни ҳам унутар эдим.

«ЗИНГЕР»ЛИ БОЙ

Бир куни Кулала дўкондан ҳаллослаганича келиб:
«Опа, етти ярм танга пул берармишсиз, уста акам
«Зингер» оладилар»,— деди. Аям «Зингер» нима эканини
суриштирмай уйга кириб, латтага ўралган бир ҳовуч та-
га-чақа олиб чиқди, ўзи пул санашни билмагани учун
Кулалага тутди. Кулаланинг ҳовлиқишидан «Зингер»
бирон қизик нарса бўлса керак, деган хаёлда унинг ке-
тидан чопдим.

Чорраҳанинг дўконимизга қарши бурчагида айвон-
лик кўк дўкон бўлиб, буни «лапка» дейишарди. Шу лап-
канинг олдида тумонат одам йиғилган, айвонга қўйил-
ган сандал устида қоп-қора, қўнғизга ўхшаган, лекин
у ёқ-бу ёғи ялтироқ бир нарса турар эди. Ҳамма унга
ҳайрат ва шубҳа, хавотирлик ва мароқ билан қарар,
журъат қилган кишилар унга кўрсаткич бармоғини се-
кин тегизиб, аста-секин чертиб кўрар эди. Лапкадан ша-
ҳарлик, қайтарма ёқа камзул кийган бир киши дадамни
эргаштириб чиқди. Кулала бир ирғиб айвонга чиқди-да,
қўлидаги пулни дадамга узатди. Дадам пулни олиб боя-
ги кишига берди. У киши сандалнинг бир чеккасига ўти-
риб, тиззасида бир нималар ёзди.

Ғовур, ҳар хил гап.

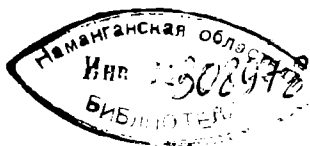
— Шапка тикадиган машина!

— Вой панговош-эй, пошшолик гўсхўрмас, шапка
тикадиган машинани қўлингга бериб қўймайди!

— Итёқа кўйлак, бўгма камзул тикадиган машина!

— Тўғри, қулоғини бурасанг бас, газламаси ҳам
ичнда!

Шаҳарлик киши тиззасига қўйиб ёзган қоғозини да-
дамга берди-да, сандалнинг устида турган ранг-баранг
қийқимлардан бир нечасини олиб машинада бир-бири-
га улади, тиккани қанчалик пишиқ эканини кўрсатиш
учун қийқимларни бир-биридан узмоқчи бўлди. Қуроқ
йиртилди-ю чокидан сўкилмади. Одамлар: «Ўҳа!» деб
юборишди. Кимдир яқинроқ бориб:

— Қойилман! Айил тикса ҳам бўладими?— деб сўради.

— Бўлади, тўқим ямаса ҳам бўлади!— деди шаҳарлик киши, кейин халойиққа юзланиб машина қандай совда бўлганини айтиб берди.

Машинанинг баҳоси қирқ саккиз танга, учидан етти ярим танга нақд тўланса, олти ой муҳлат билан насияга берилар экан.

Дадам машинани кўтариб, пастда турган Кулалага узатди. Шу дамгача тек турган халойиқ бирдан гуриллади. Одамлар бир-бирини туртиб, итариб олга, энди машинани эмас, дадамни кўргани интилар, унга биров ҳайрат, биров ҳасад, биров ҳавас билан қарар эди. Кулала машинани елкасига қўйди, икковимиз физиллаганимизча уйга кетдик. Орқамиздан болалар дув эргашди.

Темирчи устанинг «Зингер» олганлиги дарров доврүк бўлиб кетди. Уша замониёқ шу атрофдаги хотин-халаж уйимизга ёпирилиб киришди. Буларнинг ичида индамаслигим учун менга таъзир бермоқчи бўлган семиз хотин ҳам бор эди, «Зингер»ни билар экан, эски дастурхондан менга бирпасда кўйлак тикиб берди. Мен ҳаммани ҳайратга солган кўйлакни кийиб дарров кўчага чиқдим. Атрофимда болалар чугурлашар, келгинди эканимни ҳам унутиб, ҳаммаси «Зингерингни битта кўрсат».— деб ялинар эди. Мен болаларнинг ялинганидан ўзимда йўқ суюниб чопқиллаганимча уйга кирдим ва қалдирғочдай чуғурлаб, аямга қайта-қайта:

— Болалар, зингерингни кўрсат, дейишаётинти,— дедим.

Аямга «Зингер»ни ўргатаётган семиз хотин ялт этиб менга қаради.

— Вой, тилинг чиқиб қолипти-ку!— деди.

Аям ҳам ҳайрон бўлди, кейин суюнди.

— Махсум поччамнинг нафасларидан ўргилай, ўша кишига ўқитган эдик,— деди.

Уялиб кетдим. Кўйлагимни ечиб қўйдим. Анчадан кейин кўчага чиқдим. Болалар тарқалиб кетишибди.

Бир-икки кундан кейин «Қайқувотлик Нодирхон тўра ҳам «Зингер» олипти», деган хабарни эшитдик.

У ёқда Нодирхон тўра, бу ёқда уста Абдуқаҳҳор!..

Сал кунда дадам оғизга тушиб кетди. Дадам маҳаллада «Зингерли бой» деб ном чиқарди, мен буни болалардан ҳам эшитдим.

Бироқ бу хурсандчилик узоққа бормади. Кулала бир куни «Зингерли бой шайтон арава миниб одам ўлдирган», деган гапни топиб келди. Шундан кейин гап чиқарди. Аям ҳар куни кечқурун дадамнинг келишига бир дилснѐхлик топиб қўяр эди: «Намоз ўқимайди», «маҳаллага келганидан бери бирон марта ис чиқаргани йўқ», «маҳаллага қўшилмайди», «Зингер» олгунича хирсдай бўлиб қолган ўғлининг қўлини ҳалолласа бўлмайдими?..»

Ота-онам катта ташвишга тушиб қолди. Аям йиғлар, дадам ичидан қиринди ўтса ҳам унга таскин-тасалли берар эди. Дадамнинг айтишига қараганда, Олим бува энди опасининг хунини даъво қилмайди, чунки ўзи «худонинг иродаси» деган. Лекин бошқа гапларда жон бор эди. Ота-онам буларнинг ҳаммасини мени суннатга ётқизиш билан босмоқчи бўлди. Янаги ҳафта бир пуд гуруч дамлаб мени суннатга ётқизишди. Ота-онам бунчалигини кутмаган бўлса керак, имом бошлиқ бутун маҳалла тўйга кирганда «хайрнат» дейишди. Ош устида «Зингер»дан гап очилганда маҳалламизнинг имоми «Зингер тиккан кийим намозликка ярамайди», дебди.

Дадам «Зингер»ни эски қопга ўраб тандирнинг тагига тиқиб қўйди, бомдод, шом ва хуфтон намозини мачитга чиқиб ўқийдиган бўлди.

Шу билан тинчиб қолган эдик, яна ташвиш чиқиб қолди.

Бир кечаси саҳарга яқин «Улмасой йиғлаганда аям уйғониб қараса, йўлакни тўсиб осилган шолчанинг олдида шопдай бўлиб бир киши турганмиш, аямнинг уйгонганини кўриб девордан ошиб кетибди. Яна бир куни эрталаб қарасак, тутунинг остига девордан иккита гувалак кўчиб тушибди. Уйимизда ўғрининг қўлига илингудек ҳеч нарса бўлмаса ҳам жуда ваҳима бўлиб кетди. Бирикки кеча дадам болта кўтариб ҳовлини айлаиб юрди.

— Катта бойларни пошшолик кўриқлайди,— деди дадам,— Мироқил пахтафурушнинг уйини ўғри босганда элликбошидан тортиб мингбошигача хода ютган, бу ёғи шаҳардан терговчилар келган эди. Чакана «Зингерли бой»ни чакана ўғри босса ким узатган оёғини йиғади?

Дадам қаёқдандир каттакон, мен зўрга кўтарадиган қора тўплонча топиб келди; тўплонча бузуқ бўлса керак, кечаси эшик ва дарчани зич ёпиб, чироқда тузатди, зифир ёғи билан мойлади, кечалари бошига қўйиб ётадиган бўлди. Аям ўғридан ҳам кўра тўплончамиз борлиги-

ни биров билиб қолишидан қўрқар, унинг номини айтиш керак бўлиб қолса, «тўппонча» эмас, «мошина-қўшиқ» дер эди. Дадам бир куни аямни уришиб берди:

— Унақа демагин, тагин «мошина-қўшиқ» ҳам олипти, деган гап чиқмасин!

Ҳар нечук «Зингер» туфайли болалар орасида обрў-йим ошиб кетди, болаларнинг ўйинига қўшиладиган, ўшалар қатори чуғурлаб, шовқин солиб югурадиган бўлдим.

Бироқ, Яйпандан Қўқонга кўчадиган бўлиб қолдик.

Анжир хазон бўлай деганда Қўқондан амаким келди. Амакимни илгари кўрганим эсимда йўқ, у киши дадамдай чўққи соқол бўлса ҳам унга қараганда новчароқ барваста бўлиб, кўрсаткич бармоғини дам-бадам бурнининг ёнидан юқорига суриб димоғини тортиб қўядиган одати бор экан.

Амаким уста Абдурахмон қизи Савринисони ўз қўлида ўсган шогирди Азимга бермоқчи, бу ерга келишдан мақсади Яйпан бозоридан арзонроқ гуруч ва зиғир ёғи олиш ва шу билан бирга Гирмон билан уруш бошланганини айтиб, бизни шаҳарга кўчгани даъват қилиш экан.

Уруш бошланганига бир ярим ойча бўлибди. Буни амакимнинг ўзи ҳам ўтган жума куни эшитибди: элликбоши жума намозидан чиққан одамларни тўхтатиб: «Бекорчи темир-терсақларинг бўлса мачитга келтириб ташланглар, пошшоликка керак»,— дебди. Амаким секин «Пошшолик бунини нима қилади, мунча назари паст бўлмаса?» деб сўраса, элликбоши «Гирмон билан уруш бошланиб қолди, темир-терсақдан ўқ ясалади» деб жавоб берибди.

Биз уруш нима эканини билмасак ҳам амакимнинг: «Ҳаммамиз бир жойда бўлайлик»,— деганидан кўнглимизга ғулгула тушди.

Дадам эртасига бозор куни амакимга керакли нарсаларни олиб берди. Амаким шу куни кечки пайт Қўқонга жўнар олдида аямга тайинлади:

— Тўйда ўзинг хизмат қилмасанг бўлмайди, овсининг тамом бўлган... Шошилишимнинг бойси ҳам шу, бечора қизининг тўйини кўриб ўлсин,— деди.

Аям ҳаммадан ҳам «Зингер» даҳмазасидан қутулишга хурсанд эди.

Янаги ҳафтанинг ўрталарида бутун рўзгор ва дўконимизнинг асбоб-ускунасини битта аравага ортиб Қўқонга жўнадик.

ҲУР ҚИЗ

Қўқонга туш маҳалида кириб келдик. Қўчаларда одам кўп, худди Яйпаннинг бозор кунига, йўқ, ҳайитга ўхшайди. Жангир-жунгур извошлар, гумбур соябон аравалар кўп, онда-сонда эшак ёки одам қўшилган эшак аравалар ҳам кўриниб қолади. Қўчанинг икки бети тўла лапка, дўкон; темирчилар, мисгарлар тарақлатгани тарақлатган. Ясаниб нағма чалиб кетаётган бир болани кўриб қолдим. Бир жойга келганимизда худди азага келган бир ҳовли хотин бараварига уввос тортиб йиғлагандай ваҳимали бир товуш эшитилди. Мен ҳайрон бўлиб қолган эдим, дадам: «Қўрқма, зовут, Мираббийбойнинг зовути, одам чақиряпти»,—деди.

Амакмининг ҳовлиси Қипчоқариқ деган маҳаллада, толларнинг остига кўмилган анҳор бўйидаги пастқам ҳовлилардан бири экан. Ярмини каттакон тол қоплаб ётган ҳовлида бизни бошдан-оёқ оппоқ кийинган бир кампир билан озғин, ранги заҳил, лекин қош-кўзи қопқора, сариқ кўйлак ва қизил желатка кийган бир қиз қарши олишди. Кампир дадамнинг онаси, қиз амакмининг қизи Савринисо экан. Кампир дадамни қучоқлади. Қиз аямнинг кўксига бошини қўйиб йиғлади, кейин юз-кўзини артиб мени қучоқлади, ўпди. Иккови бизни тандир ва ўчоқ қурилган бостирмага, ундан қоронғироқ уйга бошлаб киришди. Бу уйда амакмининг оғир бетоб хотини ётган экан. Бетоб озиб чўп бўлиб кетган, чақчайиб турган кўзларидан одам қўрқар эди. Савринисо мени ҳовлига олиб чиқди, рўпарадаги янги уйнинг зинасига ўтқазиб гапга солди, желаткасининг чўнтагидан иккита парварда олиб берди, кейин «Ҳозир Ғаффоржон мактабдан келади, бирга ўйнайсиз» деди-ю, қайтиб кетди, анчадан кейин яна чиқди, қўлимга бир бўлак совунак ҳолва берди.

Шу орада Ғаффоржон келиб қолди. Мен уни қўлидаги китобидан танидим. Ғаффоржон менга қайрилиб ҳам қарамай, китобини сўрига улоқтирди-ю, бориб толнинг каллагидан бир нима олмоқчи бўлди. Савринисо бориб унинг қулоғига бир нима деди. Ғаффоржон бағиллаб берди. Савринисо яна бир нима деган эди, Ғаффоржон ерга ўтириб, оёқларини типирчилатиб йиғи бошлади. Савринисо менинг олдимга қайтиб келди. Ғаффоржон узоқ йиғлади, сидирғасига эмас, дам олиб-дам олиб,

бирон нарсага алаҳсиб қолса йиғлашни унутиб, яна эслаб йиғлар эди.

Уйдан кампир чиқди, Ғаффоржонни кўриб, худди бир кор-ҳол бўлгандай унинг олдига югуриб, борди, бошини силаб гап сўради.

— Дадамни айтиб келгин, десам шунақа қилиб ўтирибди,— деди Савринисо.

Кампир бақариб берди.

— Қўшиннинг боласини юборсанг бўлмайдими?— деди ва енгидан бир нималар олиб Ғаффоржонга бердида, алдаб-сулдаб кўчага чиқариб юборди.

Савринисо ҳовлига сув сепиб, сўрига жой қилди. Мен нима қилишимни билмай кўчага чиқдим. Муюлишдаги кўприк бошида болалар туришган экан, яқин бордим. Булар мендан ётсирашмади. Гаплашиб кетдик. Бироқ кўп ўтмай, булар менинг ҳар бир сўзимдан кула бошладди, бири «қишлоқи» деб қўйди. Мен, масалан, «дўкан», «нон», «бола» деб ўрганганман, булар «дикон», «нун», «бала» дейишар экан. Шундан кейин менга рўйхуш беришмади. Шунга Ғаффоржондан «Бу бола бизнинг қариндошимиз»,— деган гапни шунча кутдим, айтмади, болалар қаёққадир кетаётганда менга «юр» ҳам демади.

Қайтиб келдим. Амаким ҳам келибди. Савринисо ўчоқ бошида, бошқалар сўрида гаплашиб ўтиришган экан. Сўз тўй ҳақида бораётган эди.

— Онаси ҳам шунга илҳақ бўлиб кўз юмолмаяпти,— деди кампир нафаси титраб,— қачон олдига кирсам: «Тўй қачон, кўзим очиқлигида қизимнинг тўйини кўриб қолай»,— дейди. Ўзимнинг ҳам шартим кетиб, партим қолган... Вақтида одамларга ўтқазиб қўйганим бор, тўёнага ким нима олиб келишини билмасам ҳам, ҳар нечук, умидим катта, ўз қўлим билан берганимни ўз қўлим билан олай...

Кечаси Савринисо онасининг ёнида, кампир билан амаким ва Ғаффоржон янги уйда, биз ҳовлидаги сўрида ётдик. Ота-онам хийла вақтгача шивирлашиб ётишди.

— Савринисонинг Азимга ҳеч кўнгли йўқ экан,— деди аям,— боя сувхонада мени кучоқлаб зор-зор йиғлади.

Дадам аямни уришиб берди.

— Қизикмисан ўзинг, дунёда қайси бир қиз кўнгли бўлганга тегипти? Қайси бир қиз кўнгли бўлмаганга тегмапти? Тушириндида йиғламасдан аравага чиққан келин борми?

Эртасига кечкурун иккала аммам келишди. Аям шуларнинг олдида амакимга сўз қотди:

— Савринисо ўн олтига энди тўлди, шу ишни бирон йил бўлса ҳам пайсалга солинса бўлмасмикан?— деди.

Бу гап дадамга ҳам маъқул тушди шекилли, сўзга оғиз ростлаганида амаким шовқин солиб берди:

— Ўзинг неча ёшда эрга теккансан?! Ўн тўртда эдинг! Нима қиласан Саврини қаритиб!

Кампир мингиллади:

— Абдураҳмон узил-кесил гапни айтиб қўйган, бу тўғрида бир нима дегани ҳеч кимга сўз қолгани йўқ!

Тўй келаси ойнинг саккизи, жума кунига тайинланди. Эртасига Савринисо йўлакда дадамнинг оёғига йиқилди, товуш чиқармай куюниб йиғлади. Дадам уни юпатди, «Ҳамманинг ҳам бошида бор», деган гапларни айтди.

Мен бир куни Савринисонинг азоб-уқубатларига сабаб бўлаётган Азимни кўриш учун амакимнинг дўконига бордим. Азим мўйлаби энди сабз урган, пешанаси тор, кўзлари катта-катта, бўйи пастроқ бўлса ҳам ҳар елкасига тўрттадан одам сиғадиган бир йигит бўлиб, дадамнинг айтишига қараганда, «босқончимисан босқончи, босқонни бошидан ошириб уришни Қўқоидда шу расм қилган» экан. У дудуқ, хийлагина дудуқ бўлишига қармай шўх, хушчақақ, яхшигина аския ҳам қилар экан. Кулала аскияда енгилганида унинг даммини қайтариш учун «Сиз менинг отимни айтгунингизча онам яна битта Кулала туғади»,— деб шахсига текканида, Азим хафа бўлиш ўрнига қотиб-қотиб кулди.

Амаким Яйпанга борганида бизга уй ижарага олиб қўйишни ваъда қилган эди, олиб қўймабди. Шунинг учун уй топилгунча, балки тўй ўтгунча биз шу ерда турадиган, дадам ўзи дўкон очгунча амакимга қарашадиган бўлди. Бу орада мен сиқилиб қолдим: кўчага чиқиб болаларга қўшилолмайман; Ғаффоржон мактабдан келганидан кейин қулоқни қоматга келтириб нуқул най пуфлайди, чалолмайди, фақат пуфлайди, бундан зерикса кўчанинг у юзидаги ботқоққа бориб бақа ўлдиради. Менга эътибор қиладиган, қўли текканда сўз қотадиган бирдан-бир одам Савринисо бўлиб қолди.

Савринисо бир куни кампирдан жавоб сўраб мени Қўмир бозорида турадиган кичик аммамнинг уйига олиб борди. Аммам қизи Мукаррам икковимизнинг қўлимизга

пул бериб, роҳатижон егани шу ерга яқин Фишткўприкка юборди. Фишткўприк Кўмир бозоридан анча нарида экан. Биз Кўмир бозорида қанорларда кўмир ортилган туяларни, ундан нари ҳар хил ялтироқ нарсаларга тўла боққоллик дўконларини томоша қилиб бордик; Фишткўприкнинг икки томонида заранг коса тутиб тиланаётган пес-моховлар, олдига майда тош уйиб ром очаётган фолбинларни оралаб, кўприкнинг у томонига ўтдик. Янги дўконда ўтирган жиккаккина чол олдидаги музни қириб ликопчаларга солди-да, устига қошиқча билан шини оқизиб қўлимизга берди. Роҳатижонни қошиқчанинг учуда олиб узоқ едик.

Қайтдик. Келиб қарасам, Савринисо йиғлайвериб шишиб кетибди, лекин йиғлаганини билдирмаслик учун мени гапга солди, икки гапнинг бирида кулар эди.

Эртасига иккала аммам келишди, кампир учови узоқ гаплашганидан кейин паранжи ёпиниб қаёққадир кетишди. Иккала аммам нима учун келганини, кампир учови қаёққа борганини шу куни аямнинг дадамга айтган гапларидан билдим: учови шу маҳаллалик Банди эшонга бориб илму амал қилдиришибди, Савринисони Азимга иситдиришибди. Шундан кейин билишимча, Савринисо кампирнинг зиқнови билан, жўмрагига пахта тикилган сопол обдастан сув ичадиган, фақат кампирнинг қўлидангина овқат ейдиган, амал кўмилган кўча эшиги остонасидан нари ҳатламайдиган бўлди.

Тўй куни яқинлаша бошлади. Савринисо нуқул мени қучоқлаб товуш чиқармай йиғлар эди.

Янги ой чиқди. Сешанбадан бошлаб Фаффоржон икковимиз узоқ-яқиндаги қариндошларимиз, таниш-билишларимизни тўйга хабар қила бошладик, катта аммамизни айтгани Ойимқишлоққа бордик. Аммамиз бир дўппи ёнғоқ берди. Ёнғоқни Фаффоржон икковимиз бўлишиб олдик. Мен ўз тегишимни келтириб Савринисога бердим. Савринисо юз-кўзимдан ўпди, катта уйнинг зинасига ўтириб, амиркон ковушини ечди-ю, пошнаси билан ёнғоқни чақиб, биттасини ўзи еса, иккитасини менинг оғзимга солди. Ёнғоқ тамом бўлгандан кейин Савринисо бошпмни тиззасига олиб, силаб бир куй мақомига тебраниб ўтирди. Чаккамга бир томчи илиқ ёш томди. Станцияда паровозлар бир-бирига навбат бермай қичқирар эди. Савринисо ўйчан, лекин беихтиёр товуш чиқариб гаппра бошлади:

— Поезд мени чақиряпти... Чақир! Қаттиқроқ чақир, бораман! Мени узоқ-узоқ юртларга олиб кет!

Қаёқдандир пайдо бўлган амакимнинг бақирган товуши эшитилди.

— Қаёққа олиб кетади!— деди ва Савринисога томон отилди.

Мен аранг қочиб қолдим. Амаким даҳшат ичида ўзини уйга урган Савринисонинг кетидан отилиб кирди. Савринисонинг аввал «Дадажон!» деган чинқириғи, кейин мушукдай вағиллагани, ниҳоят, инграгани эшитилди-ю, жим бўлиб қолди. Бу жимликда кампирнинг товуши эшитилди:

— Ҳой, болам, Абдурақмон, эвида-да! Пўписа қилгин, қўрқитгин, наинки шунақа урсанг!

Мен деразанинг олдида дағ-дағ титраб турардим. Қоронғи уйдан аям чиқди, менинг ранг-қутим ўчганини кўриб югуриб келди, қумғондан сув олиб юзимга сепди, гап сўради. Мен жавоб беришга улгурмай ичкаридан амаким чиқди ва онамга «кир» деб ишора қилди-ю, оёғидан тушиб қолган бир пой ковушини кийиб кўчага чиқиб кетди.

Онамнинг кетидан уйга кирдим. Савринисо тахмоннинг олдида мукка тушиб ўзини билмай ётар эди. Аям тахмондан кўрпа тортиб туширди, жой солди, қисқа-қисқа нафас олаётган Савринисони кўтариб ётқизди. Аям кўтарганда Савринисо эшитилар-эшитилмас ипгради.

— Ваҳима қилма, ўлмайди, кечгача тузалиб қолади,— деди кампир бошидан тушиб кетаётган рўмолини пешанасига суриб.— Овсинингга айтмай қўя қол!..

Кампир чиқиб кетди.

Савринисо кечгача ҳам ўзига келмади, аксинча, нима чиқарди. Аям унинг ёнидан жилмади. Мен гоҳ деразадан қарайман, гоҳ эшикка бош тикаман, Савринисо кўзини очишини, мени чақиршини кутаман, ундан ҳам кўра бирдан: «Ва-а, ҳаммаларингни алдаган эдим»,— деб ўрнидан туриб кетишини хоҳлар эдим...

Шомдан кейин дадам билан амаким келишди. Дадам Савринисонинг ёнида бирпас ўтиргандан кейин елкасига секин туртди. Савринисо кўзларини хиёл очди, лекин осма чироқнинг хира шуъласида дадамни танимади, синчиклаб қарашга дармони етмади шекилли, кўзини яна юмди. Дадам ташқарига чиқди. Эшик олдида қилмиши-

1а ўқиниб, бошини қуйи солиб турган амаким имо билан: «Қалай?» деб сўради. Дадам индамай зинадан тушиб кетди.

Ярим кечага бориб Савринисо оғирлашиб қолди. Ҳеч ким, ҳатто кампир ҳам кечаси билан кўз юлмади. Воқеадан ва ҳозирги аҳволдан Савринисонинг онаси хабардор бўлиб қолмасин учун ҳамма оёқ учида юрар, шивирлаб гаплашар эди. Саҳарга яқин амаким она-боланинг қўшмозор бўлишидан қўрқди шекилли, хотинини бир баҳона билан қўшниса — яқинда қазо қилган Абдураззоқ ямоқчининг уйига элтиб қўйди. Савринисо ўсал экан шекилли, дадам чуқур хўрсаниб аямга «Бечора туғаб боряпти, кўзларини кўрдингми, дунёга тўймаётинти», деди.

Савринисо ўша маҳалда узилган экан.

Ўлик ювилиб тобутга солингандан кейин азага келган хотинлар орасида: «Қизнинг ўнг биқини моматалоқ бўлиб ётипти, зарб еган экан», — деган гап ўрмалаб қолди. Буни фаҳмлаган фаҳмлади-ю, фаҳмламаган фаҳлмади, ёпиқлик қозон ёпиқлигича қолаверди.

Тобут кўтарилганда амаким икки-уч қалқиди-ю, чалқанчасига кетди. Одамлар уни уйига олиб кириб ётқишиди. Амаким шу ётганича Савринисонинг еттисига ҳам, йигирмасига ҳам туролмади.

Савринисо дафн қилиниб, икки кун ўтгач, онасини Абдураззоқ ямоқчининг уйидан олиб чиқишди. Кампир йиғлаб туриб худонинг иродаси, пешана, тақдири азал ҳақидаги узундан-узоқ даромаддан кейин Савринисо тўсатдан қазо қилганини унга айтди.

Терню суякдан иборат бўлиб қолган бемор кўзларини катта очди, оппоқ тилини зўрға чиқариб, қонсиз лабларини ялаган бўлди, кўзларини яна юмди, киприклари ялтиради. Унинг куйгани, йиғлагани, фарёд чеккани шу, бундан ортиққа мадори йўқ эди.

Ўзини билмай ётган беморга кампир тасалли берган бўлди.

— Бола бечора қиз кетди, у дунёда ҳурларга қўшилиб кетади...

Кунлар ўтган сайин бу хонадонга яна бир мусибат қора кўланка сола бошлади: ювғучининг гапи аста-секин ўрмалаб, миршаббошининг қулогига етадиганга ўхшаб қолди. Мен буни даданиннг уста Ҳомиджонга айтган гапларидан биллиб қолдим:

— Бу гап миршаббошининг қулоғига етса ёмон бўлади, ўриснинг зақуни қаттиқ. Яйпанда бир қассобни арава уриб ўлдирганида Қўқондан йигирматача терговчи борди, икки кун ўликни жойидан жилдиргани қўймади, бутун бозорбоши уч ҳафта сўроқ берди.

Уста Ҳомиджон ваҳмак одам экан, бу гапни эшитгач, чўчиган хўроздай бўйинини чўзиб, оғир-оғир киприк қоқди. Дадам иккови ҳамон оғир ётган амакимга сир бермай кўчага чиқади, уйга киради, шивирлашади... Уста Юнус, уста Ароқул деганлар келишди. Узоқ маслаҳат қилишди. Қампир буларнинг ҳеч биридан қочмаса керак, гапга араллашиб, ҳеч кимга сўз навбати бермасди:

— Олдини оламан деб исини чиқариб қўйманглар, худо хоҳласа, бу гап маҳалладан ташқарига чиқмайди, маҳаллада ўғлимнинг душмани йўқ...

Шундай бўлса ҳам булар, чамамда, закон биладиган бирон одамнинг таскин-тасалласига муҳтож эди. Шундай одам маҳалланинг ўзидан чиқиб қолди. Темирбой боққол деган бундан уч йил бурун биров билан законлашиб саёзгача¹ борган экан. Уста Ҳомиджон шу одамнинг қўйнига қўл солиб кўрибди. Бу одам воқеадан, дадамлар тортаётган ташвишдан хабардор экан, гапни кўпайтирмай: «Даъвогар бўлмаса кимнинг ким билан иши бор?» — депти.

Бу борада даъвогар йўқ эди.

Савринисонинг қирқи ўтгандан кейин Азим дудуқ йўқолиб қолди. Қидирилмаган жойи қолмади. Уша кун биров уни Шалдирамоқда ғалтак арава суриб кетаётганини кўрибди. Ғалтак аравада гуллик қора лас кўрпа, қизил лўлаболиш, яна алланималар бор экан. Кўрган киши: «Йўл бўлсин, Азимбой?» деса, Азим «Ойим ўттиз бўлди» деган эмиш.

Бутун ҳовлини тўлдириб турган Савринисо экан, ҳамма ёқ хувиллаб қолди. Савринисонинг зинада ўтириб амиркон ковушининг пошнаси билан ёнгоқ чаққани, таҳмоннинг олдида мукка тушиб ётгани, одамларнинг елкасида лапанглаган тобут кўз ўнгимдан сира кетмас эди.

Бир куни шом пайтида анҳорнинг кўпригидан оёғимни осилтириб жимгина ўтирган эдим, ёнимга Гаффоржон келиб ўтирди.

— Бир йили дадам мени Шоҳимардонга олиб бор-

¹ Саёз — судьялар съезди.

ган эди. Шоҳимардоннинг йўлида битта тоғ бор, шу ердан ўтишда «Қирқ қизлар-у!» деб чақирсанг тоғнинг ичидаги ҳур қизлар «ҳувв» деб жавоб беришади. Савринисо опам шу ҳур қизларга қўшилиб кетди. Катта энам шунақа деяптилар. Шоҳимардонга борамиз. Дадам олиб боради.

Кошки эди ўша тоққа мен ҳам борсам, бор товушим билан ҳур қизларни чақирсам, ҳур қизлар, шуларнинг ичида Савринисонинг ҳам «ҳувв» деган товушини эшитсам...

Амаким бир оз ўнгангандан кейин дадам аямнинг кўз ёшларига раҳм қилиб шу маҳалладан ҳовли топди. Бунга жуда суюндим, чунки бу ерда амакимнинг кўзларидан, соқоли, қоп-қора қўллари, ҳатто жағи узилган ковушидан ҳам қўрқар эдим.

Биз Оқ домла деганнинг ташқисига кўчадиган бўлдик. Ҳали дармонга кирмаган амаким ва унинг бемор хотинига аям қатнаб, Абдураззоқ ямоқчининг дастёр бўлиб қолган қизи Омина доимий туриб қарайдиган бўлди.

ХУДО

Оқ домланинг ташқиси бир вақтлар ташқи бўлиб, кейинчалик ҳовлисининг ярмидан кўпини янги меҳмонхона эгаллагани, уй бузилиб, ўрнига жувозхона солинадиган бўлгани учун қаровсиз қолган, ҳозир жиннихона қилиб қўйилган, домла шу ерда жинниларни ўқиб тузатар экан.

Оқ домла пешанаси, кўз остлари, бир чаккаси ва бутун бўйни оппоқ пес, бироқ нафасидан жинни шифо топадиган бўлгани учун халқ Пес домла дегани оғзи бормай, Оқ домла деркан. Биз кўчиб келадиган бўлганимиздан кейин уйнинг олдидаги харига занжирбанд қилиб қўйилган икки жинни янги отхонага олиб чиқилибди.

Дадам уйнинг шикаст-рехтини тузатди, ҳовлини янтоқ ва қора шўрадан тозаллади.

Кўчиб келган кунимиз эртасига эрталаб отхона томондан ғалати бир ўкирик эшитилди. Дадам ишга кетган эди, аямнинг ҳай-ҳайлашига қарамасдан югуриб йўлакка чиқдим. Отхонанинг олдида норғул бир йигит устунга боғлаб қўйилган икки жиннини гаврон билан навбатма-навбат урмоқда, домла эса кичкина гиламчада чўккалаб, бошини қуйи солганича дуо мақомига теб-

раниб, ҳар замон-ҳар замонда жинниларга дам солмоқда эди. Жинниларнинг бири йигитга орқасини бериб жим, ҳатто гаврон тушганда ҳам сесканмасдан тахт турибди, иккинчиси эса ҳар гаврон тушганда туядай ўқи-раётибди. Гаврон синиб тамом бўлгандан кейин домла юзига фотиҳа тортиб ўрnidан турди ва гиламчасини қоқиб қўлтиғига қистирди-да, битта-битта қадам босиб уйига кириб кетди. Маълум бўлишича, домла ҳар кун бомдоддан қайтганида жинниларни мана шу хилда урдириб ўқир экан.

Қайрилиб қарасам орқамда ранг-қути учган аям турибди. Аям кечқурун дадамга воқеани айтиб «Бу ердан кўчамиз» деб туриб олди.

Бошқа ҳовли ҳадеганда топилавермади. Қўқоннинг бўри бўлиб улийдиган ва мушук бўлиб вағиллайдиган куз шамоли бошланиб кетди. Уйимизнинг олдида айвон бўлмагани учун эшик сал очилса шамол уйни кўтариб кетгудай бўлар эди.

Жинниларнинг дод-фарёди, жиннилардан кўчадиган жин ваҳимаси устига яна уйнинг бу қадар ноқулайлиги қўшилган бўлса ҳам, аям бошқа ҳовлига кўчишдан айнаиб қолди, дадамга: «Майли, қишни шу ерда чиқарайлик, у ёғи худо пошшо», — деди; «Даданга айт, кўчмаймиз, шу ер яхши», деган мазмунда менга ҳам гап ўргатди. Кейин билсам, амакимнинг уйида хизмат қиладиган одам бўлмагани учун кампир бизникида турмоқчи, бунга ҳозир уйимизнинг торлиги ва ноқулайлиги монелик қилиб турган экан.

Биринчи қор учқунлаб турганда шу маҳаллалик Муқим бува деганнинг ташқисига кўчдик. Катта йўл бўйи, узун йўлакнинг ўнг томонидаги ҳовличанинг бир ёғи — қоронғи ва пачақ бўз дўкони, бир ёғи — меҳмонхона. Дадам ҳовличанинг ярмидан пкки томонга иккита устуи ўрнатиб, чий тортиб қўйди.

Муқим бува тўзғоқдай оппоқ, дўконига саҳарда кириб кетганича кунни бўйи, баъзан кечалари ҳам шилиққа-шиқ, шилиққа-шиқ бўз тўқийди, баъзан «Худого шукур!» деган товуши эшитилиб қоларди. Унинг хотини — ўзига ўхшаган оппоқ Тўхта хола кўчиб келган кунимиз ош қилиб йўқлаб кирди. У ҳам мусофирни «худо қилган бахти қора» деб билар экан. Унинг сўзига қараганда, кишининг мусофиратда тўккан кўз ёшлари охиратда этагига дуру гавҳар бўлиб тушар экан.

Тўхта хола ҳам фарзанд доғипи кўп кўрган, етти қиз, тўрт ўғлидан фақат иккита қизи қолган, бири Тўхлимерганга, бири Авғонбоққа тушган экан. Тўхта холанинг мусофирга шафқатидан ҳам кўра фарзанд доғини кўп тортганлиги уни аямга яқин қилиб қўйди. Шундай бўлса ҳам Тўхта хола уйнимизга кам кирар, куни бўйи ва кечалари ҳам чарх йигирар эди, чилла кириб совуқ заптига олганда кампир «темирчининг арча кўмиридан бозиллаб турган сандал»ига исиниб олгани кўпроқ кирадиган бўлди.

Бир кечаси амаким икки хуфтон кечроқ Гаффоржонни олиб келди ва хўрсиниб, ҳамма кутиб турган гапни айтди: «Худо омонатини олди»,— деди. Дадам иккови чиқиб кетди. Гаффоржон онасининг ўлганини пайқаманган экан, ётиб ухлади. Эрталаб азахонага аям ҳам кетди. Мен унинг боришини сира истамасдим, амаким кўз ўнгимдан кетмас эди.

Тушга яқин дадам бизга овқат келтириб берди, кечкурун кампирни олиб келди; кампир касал экан, сандалнинг четидан жой қилиб берди-ю, яна кетди.

Эрта ётдик. Кампир сандал кўрпани ўзининг устига тортди. Гаффоржон икковимизга жой солдим. Ухлаб қолдик. Бир маҳал Гаффоржон уйғониб сув сўради: Қоронғида кампирнинг вағиллаган товуши эшитилди: «Ул! Оғзингни очиб ёт, чанқоғинг босилади!»— деди. Мен етимга раҳмим келиб, сув келтириб бердим.

Аям азахонада бир ҳафтадан ортиқроқ қолиб кетди, лекин ҳар куни пешинда кампирга ош қилиб бергани келарди. Кампирнинг дўппидеккина қозончаси бор экан, аям шупда ош дамларди. Ошни кампирнинг ўзи сузиб, бировга манзират ҳам қилмай, якка ўзи ерди. Мен-ку суқланадиган бола эмас, дадам бировнинг қўлидан битта ёнгоқ ҳам олдирмай ўстирган, лекин шунча эрка ва таптиқлиги билан Гаффоржон ҳам ғашлик қилмас, афтидан, шунга кўниккан эди.

Шу-шу кампир билан Гаффоржон бизникида қолиб кетди.

Кампир ҳар куни, шомдан кейин Гаффоржон икковимизни кўчага чиқармай намозлик ва ҳар хил дуолар ўргатарди; гўр азоби, қиёмат, фаришталар, шайтон ва бошқа кўк жониворларидан гапирарди. Гаффоржон кўпинча эркалик, тантиқлик қилиб бу гапларга чандон қулоқ солмасди, лекин мен қулоқ солмагани кампирдан

хайиқардим. Қампир айтган жониворларни сал кунда кўз олдимга келтирадиган бўлдим: фаришта— каттакон парвона, ҳур — қанотли Савринисо, шайтон — туёқли, калласи хўрознинг тожиги ўхшаган одам, арвоҳ — юрадиган кафанли ўлик, жин — бир оёқли арвоҳ, алвасти — одамсимон қора хўкиз... Бир кечаси кампир худо нималарни қайси кунларда яратганини айтиб берди. Қайси куни нималарни яратгани эсимда қолмаса ҳам, кунлар ҳақида тасаввур қолди: шанба — парпаша паранжи рангида, якшанба — қорамтир қизил, душанба — кўк, сешанба — қоп-қора, чоршанба — кул ранг, пайшанба — сариқ, жума — ҳаво ранг.

Ғаффоржон сўфи Бадал эшоннинг хонақосида очилган жадид мактабида ўқир экан, онаси ўсал бўлганидан кейин дадаси мактабга юбормай қўйибди, онасининг йигирмаси ўтгандан кейин мактабни кампир эсга солди. Зотан амаким Ғаффоржонни мулла қилиш эмас, кампирнинг қулоғи ва жағини ярим кун бўлса ҳам тинчитиш учун мактабга берган экан.

Мактаб Галабоққолликда, бу ерга узоғи билан учтўрт юз қадам келса ҳам, Ғаффоржон ҳали бирон марта ҳам ўзи бориб келмаган, авваллари уни гоҳ Савринисо, гоҳ Азим олиб бориб, олиб келаркан, энди бу вазифа менинг зиммамга тушди.

Ҳар куни эрталаб кампир вағиллайди, Ғаффоржонни баъзан ҳаммамизни қарғайди. Ғаффоржон йиғи-сиги билан мактабга отланади, кўчага чиққандан то мактабига етгунимизча най пуфлайди. Бир куни хонақо эшигидан кирганимизда Ғаффоржон қўлини орқасига қилиб ҳовлида айланаиб юрган чўққи соқол, пиёзи чакмон ва чақмоқчи телпак кийган бир кишини кўриб тўхтади ва шивирлаб: «Домла, Абдуваҳоб домла, ҳозир мени уради», — деди. Домла бизни кўрди, кўрсаткич бармоғи билан имлаб чақирди. Ғаффоржон ҳарчанд кўрқса ҳам югуриб борди. Домла мени ҳам чақирди. Мен ҳам бордим. Домла авзойидан Ғаффоржонни урадиган бўлса ҳам, бегона бола олдида ургиси келмади шекилли, урмасдан, нега кечикканини сўради, унинг онаси ўлганини эшитиб, бошини силади, бир нималар деб кўнглини кўтарди. Ғаффоржон, калтак емаганига суюниб, югурганича ҳужралардан бирига кириб кетди. Домла мени гапга солди, талаффузимдан қишлоқ боласи эканимни билди шекилли, қайси қишлоқдан эканимни сўради. Мен «кўчманчи-

миз» деёлмадим, қизариб кетдим шекилли, нкки ёноғим ловуллаб кетди. Уялганимни кўриб домла бошқа гап сўрамади. Югурганимча хонақодан чиқиб кетдим. Пешинда Гаффоржонни олиб кетгани келганимда Гаффоржон домла менга нима деганини сўради, жавобимни эшитиб: «Домла қишлоқ болаларини яхши кўради, найманчалик Мелибой деган болани пул олмай ўқитади»,— деди. Яна бир куни ўша Мелибой деган болани ўз кўзим билан кўрдим: олача гуппи тўн, қундузсиз телпак кийган бўлиққина бола экан. Кўп афсус қилдим, Абдуваҳоб домла гап сўраганда, фалон қишлоқданман десам, эҳтимол, мени ҳам мактабга олиб бепул ўқитар эди... Бироқ домлага яна рўпара бўлгани тортиндим. Қани энди мен ҳам эрка-тантиқ бўлсам, кўп гапирсам, беҳуда шўхликлар қилсам-у кампир мендан безор бўлса, дадамга айтиб мактабга бердирса! Индамаслигим, қобиллигим кони зиён бўлди.

Бир куни Гаффоржонни мактабга қўйиб келсам, аям ўчоқ бошида дам-бадам бурнини этаги билан артиб, товуш чиқармай йиғлаб ўтирибди, кампир сандалнинг четиде дока рўмолини елка аралаш бошига ташлаб, худди кўршапалакка ўхшаб букчайиб, тез-тез тасбеҳ ўгираётибди. Кампир жуссасига, ҳол-аҳволига буткул мос келмайдиган қаттиқ ва ваҳимали товуш билан онамга вағиллади:

— Тур, чиқиб қорни кура! Йиғлама деяпман, ҳув кўз ёшинг ўз бошингни есин!

Аям ўпкасини тутишга ҳаракат қилди.

— Қор тинсин, ундан кейин курарман...

Кампир яна вағиллади:

— Қор қачон тинишини — худонинг пшини қаёқдан биласан, арвак!

«Арвак» деганда менинг кўз олдимга чўп-устихон, ранги оппоқ бола келар, аямнинг озғин ва ранги оппоқ экани хаёлимда ҳам йўқ эди, дарров қарадим, ҳақиқатан ҳам аям ниҳоятда озғин ва ранги оппоқ экан.

Жанжал бир пиёла чойдан чиқибди. Амаким бундан бир ҳафта бурун кампирга қадони фалон пуллик бир юмалоқ тоза фамилчой келтириб берган, кампир уни ёстиғининг тагида асраб ёлғиз ўзи ичиб юрган экан. Чой шу бугун тугабди. Кампир бу чойнинг мақтовини яна эшитиш, қандай чой ичиб юрганини, Абдураҳмон Абдуқаҳҳорга қараганда меҳрибонроқ эканини айтиб, келини

олдида мақтаниш учун шу чойдан аямга бир пиёла берибди ва ичиб бўлгандан кейин «Қалай?» деб сўрабди. Аям чойнинг хушбўйлигини, таъминни кампирнинг ўзидан эшитган, бу мақтовга ўзидан ҳам бир нима қўшиш мақсадида хушбўйлиги ва таъми устига қоринни ҳам тўйдирар экан, демоқчи бўлиб: «Худди бир коса ғўжа ош ичгандай бўлдим»,— дебди, шундай депти-ю, кампирдан балога қолди: «Ана, сен безотсан, ана, сен бунақа нарсаларни қаёқдан биласан, наинки шундоқ чойни ғўжага ўхшатсанг!..» Шундай бошланган гап аямнинг рўзгор тутишига келиб тақалди:

— Сен болагинамнинг бирини иккита қиладиган хотин эмассан! Уйда барака йўқ! Шу замонда чироқнинг шишаси ёрилса ким дарров янгисини олдиради, қоғоз ёпиштириб тутавермайсанми! Устингга хотин олиб бермасам мен ҳам юрган эканман! Қўйдирвораман!..

Имонсиз кампир укам Улмасой икковимизни ҳам қўшиғига қўшди: «Сендан бўлган бола нима бўлар эди, итдан бўлган қурбонликка ярамайди!..»,— деди. Бўйнимга осилган тавқи лаънат — «келгинди», «қўчманчи», «мусофир» деган сўзлар ҳам бир бўлди-ю, кампирнинг бу гапи ҳам бир бўлди.

Шу ғалвадан кейин кампир пишириб ейиш, чайнаб ютиш мумкин бўлган ҳамма нарсани сандиққа солиб қўлфлаб олди, ҳатто жўн чойни ҳам ёстиғининг тагига қўйиб, керак бўлганда бир чимдим берадиган бўлди. Кампир ҳар ишдан бир ишқал топар, ҳар баҳона билан аямни уришар, қарғар, дадамга чақиб урдирар, дадам сўзига қулоқ солмаса: «Она рози — худо рози, хотин топилади, она топилмайди!»,— деб ўзи ҳам йиглар эди.

Мен Ғаффоржонни мактабга олиб борганимдан ва олиб келганимдан кейин ҳам кунни мумкин қадар Тўхта холанинг уйида ўтказишга тиришар эдим. Тўхта хола олдимга жийда, ўрик ва бошқа топган-тутганини қўяр, гапга солар, баъзан қизиқ-қизиқ эртақлар айтиб берар эди. Мен унга жуда эл бўлиб қолдим, бир куни чархининг чармаги синиб қолганда, янги чармак ясаб бердим. Аям кампирнинг вағиллаши, қарғашидан нарироқда туришимни хоҳласа керак, Тўхта холанинг уйида эканимда ҳеч қачон чақирмас эди.

Бир куни қечмас пайт Жарбулоқдан аямнинг уч-тўрт йилдан бери кўришмаган акаси келди. Дадам ишдан келиб меҳмон билан кўришди-ю, уйда гўшт бўлмаса керак,

Ғаффоржон икковимизга уч мири бериб, гўшт келтирганни буюрди. Кампир қараб турган экан, Ғаффоржон икковимизни чақириб қўлимиздан пулни олди ва дадамни четга тортиб қўлини пахса қилди.

— Уч мирига берса ковушдай гўшт беради-да, нима қиласан гўштни, гўштсиз кичири қилиб қўяқолсин! Қатиқ билан еса кичири ҳам яхши бўлади,— дедди.

Аям буни эшитиб қолди. Назаримда меҳмон ҳам эшитди. Кампир овқатгача ҳам, овқатдан кейин ҳам қовоғини очмади, ниҳоят, меҳмоннинг олдида бир дилсиёхлик қилиш муддаосида бўлса керак, Ғаффоржонни тергади.

— Ғаффоржон, бугун мактабингда неча варақ китоб ўқидинг?

Ғаффоржон ҳайрон бўлиб қолди.

— Варақ ўқиганимиз йўқ...

Кампир вағиллади.

— Варақ ўқимаган бўлсанг, нимани ўқидинг? Домланг ўқитадимиз ўзи? Мустафонинг нечта тешиги бор?¹

Ғаффоржон «Мустафо»нинг ёзилишини билса ҳам «тешигини» санамаган экан, билмади.

— Жадид шу-да, Мустафони ўқитмайди, — деди кампир ва жадидни одам деб ўйлар экан, қаргаб кетди.— Худоё оғзидан қони келсин! Мустафо кўр қилсин!..

Кампир шақиллар, Ғаффоржон ҳўнграр эди. Ҳамма-нинг дили сиёҳ бўлди.

Меҳмон кетди, аям йўлакка чиқиб йиғлади. Ётар маҳалида кампир қилмишига важ кўрсатган бўлди:

— Угай ака ҳеч қачон акалик қилмайди, сенга гап ўргатиб уйингни бузади. Бундан ташқари аканг юзида фариштаси йўқ одам экан!— деди.

Аям унинг гапларига гап қайтармади. Дадам ҳам индамади. Кампирга аямнинг: «Хўп, акам бундан кейин келмасин» демаганидан ҳам, дадамнинг индамагани кўпроқ алам қилди шекилли, шовқин солиб, «эрини миниб олган келиннинг дастидан» додлади ва аразлаб ўша

¹ Мустафо Муҳаммад пайғамбарнинг сифатларидан бири бўлиб, эски араб алифбесида «Мотфи» шаклида ёзилар, ҳақиқатан олдинги тўрт ҳарфнинг «р» сингари тешиги бўлар эди. Кампир саводсиз бўлса ҳам бу сўзнинг ёзилишини кўрган, тешигини санаб ёдида сақлаган экан.

заҳотиёқ амакимнинг уйига кетмоқчи бўлди. Дадам қўймади.

Бир куни аям пайт пойлаб туриб дадамга йиғлади.

— Яна кўзимга қора эчки кўриняпти. Жиннихона бўлса ҳам Оқ домланинг ташқиси яхши эди, ҳар нечук домла, дуо, инсу жинс йўламасди...

Дадам уни уришиб берди.

— Аҳмоқ бўлма, Оқ домланинг ўзи касал бўлиб ётган эмиш!— деди.

Мен суйган бандасига касаллик юборадиган, болаларни ўзи бериб ўзи оладиган, одамларга жонни омонат берадиган, бизни кўчманчи, келгинди, мусофир қилган ва қилиш-қилмиши одамларга ранж-алам етказишдан иборат бўлган худонинг шакл-шамойилини, афт-ангорини, сохт-сумбатини сира кўз олдимга келтиролмас эдим, бора-бора «худо» дейилганда бошига елка аралаш дока рўмол ташлаб сандалнинг четида кўршапалакдай букчайиб ўтирадиган кампир кўз олдимга келадиган бўлди.

Бир ёқда «она рози — худо рози», бир ёқда аямнинг ноҳақдан тўкадиган кўз ёшлари, дадам икки ўт орасида қолиб қийналса керак, дўконда иш жуда камлигидан нолишига қарамай кейинги вақтларга уйга ярим кечалари келадиган бўлди. Бир кечаси Фаффоржоннинг инжиқ-тангиқлигидан ва кампирнинг шанғиллашидан безор бўлиб, совуқ ва қор ёғиб турганига қарамасдан кўчага чиқдим, амакимнинг дўконига бордим. Дўконнинг эшиги ёпиқ, Гиштлик мачит, Бойтакўприкдан келадигай таниш-билиш усталар ва уларнинг шогирдлари тутаб ёнаётган каттакон тўнка атрофига тизилишган, китобхонлик бўлмоқда эди. Китобни хира осмачироқ остида ўтирган дадам ўқимоқда эди. Менинг кириб бир чеккада ўтирганимни ҳеч ким пайқамасди. Дадам мулла эканини шунда билдим. Китоб ниҳоятда қизиқ, товламачи Далла деган бир хотиннинг қилмишлари ҳикоя қилинар эди.

Китобхонлик тамом бўлгандан кейин булар гаплашиб қолишди. Мен уйга бориб воқеани аямга айтдим. Аям дадамнинг мулла эканини билар экан. Унинг айтишига қараганда, дадам китобни жуда яхши кўрар, қамоли яхши кўрганидан тушига кирган, тушида Ҳаси Хизр бир китобдан бир-икки хат ўқитган, кейин ўша варақни йиртиб олиб дадамга егизган, шундан кейин дадам мулла бўлиб қолган экан. Далла ҳикоясидан эсимда қол-

ганларини айтиб берган эдим, аям жуда ҳам қизиқиб қулоқ солди, кейин дадам келганда ўпкалади:

— Уйга бевақт келасиз десам жонингизни ҳузурини топиб олган экансиз-да... — деди.

Аям бу гапни шундай бир оҳангда айтдики, шу билан «Онанг тўкадиган заҳарни битта ўзим ютиб ўтирибман», демоқчи эканини ҳатто мен ҳам фаҳмладим. Дадам ўзини фаҳмламаганга солди.

— Диққатман, диққатман! Чилла ўтиб боряпти, ишнинг баракаси йўқ. Қишлоқ яхши эди, — деди.

Аямнинг жон-жаҳони ёришиб кетди.

Уруш деб шаҳарга кўчган эдик, қани уруш? Қишлоққа кета қолайлик! Шаҳарда сувдан бошқа ҳамма нарса-ни сотиб оламиз, қишлоқда ундоқ эмас эди...

Бу гапдан кампир хабардор бўлиб ҳовлини бошига кўтарди, аямни юлмоқчи бўлди.

— Келин деганни худойи таоло она-болани бир-биридан жудо қилишга яратган! Илму амал билан боламни ўзингга қаратиб олгансан!

Кампир супургининг устига ўтириб, шапалоғини чапароста қилиб аямни хўп қарғади. Кампир ҳар сафар қарғиш-дуога қўл кўтарганида аям йиғлар, унинг қарғишлари дарров бизга тегадигандай чинқириб, Улмасой икковимизни бағрига босар эди. Дадам ҳарчанд хуноб бўлса ҳам онасига қарши бирон сўз айтмас эди.

Кунлар ғурбат билан бошланиб ғурбат билан тугар эди. Шу орада Улмасой касал бўлиб қолди-ю кўчиш тўғрисида бошқа гап очилмади. Кампирнинг жағи бир оз тийилди.

Боласининг касал бўлишидан юрак олдириб қолган аям нима қилишини, ўзини қаёққа уришини билмай, феъли тез бўлиб, дадамга, ҳатто кампирга ҳам шовқин соладиган бўлиб қолди. Кампир боланинг касал бўлишига бирдан-бир сабаб аямнинг «касофат»лиги деб билса ҳам кўшноч топтирди. Кўшноч келиб Улмасойни хипчин билан савалаб кўчирди, қора товук сўйиб қонлади. Банди эшон ҳар куни саҳарда аврод ўқир экан, аям ҳар куни саҳарлаб Улмасойни кўтариб авродга борадиган бўлди; бир куни қўлимга бир обдаста сув бериб, мени ҳам олиб борди.

Банди эшоннинг катта ҳовлиси лиқ тўла хотин-халаж. Совуқ бўлишига қарамай, ҳамма рўпара келган жойга ўтириб жимгина қулоқ солмоқда. Яримдан юқо-

риси ойнабандлик баланд айвоннинг дамида Банди эшон жуда ҳам ёқимли товуш билан аврод ўқимоқда эди. Тонг ёришгандан кейин эшон авродни тугатиб фотиҳага қўл кўтарди. Ҳамма гуриллаб юзига фотиҳа тортди. Шундан кейин ҳар ким топган-тутганини гавдали бир кампирга топшириб тарқалди.

Шу кунп кечга бориб Ўлмасой кўзини очди. Ҳаммамиз суюндик. Аям саҳарда Ўлмасойни кўтариб яна авродга кетди. Мен Гаффоржонни мактабга қўйиб келдим-у, кампирнинг дод-фарёди устидан чнқдим: аям авроддан Ўлмасойнинг ўлигини олиб келибди... Аям эшикнинг ёндорсига суяниб, икки қўллаб жағини ушлаганича тек турар, амаким унга бир ннмалар деб тасалли бермоқда эди.

Одам йиғилди, қавм-қариндошлар келишди. Пешин маҳалда жойнамоз ёпилган замбилни кўтариб кетишди.

Шу билан уйимиз худди қабристондай жимжит бўлди-қолди. Кампир, ҳатто Гаффоржоннинг ҳам товуши чиқмас эди.

Қиш чиқди. Деворларнинг ковагида қурбақалар қуриллаб, том ва деворларда мусичалар ҳу-ҳулаб қолди.

Қишлоққа кўчиш ҳақида аям бўлак оғиз очмаган бўлса ҳам дадам шунинг ҳаракатида юрган экан шекилли, бир кун хушхабар топиб келди.

— Дунёда ҳали ҳам жаннати одам кўп, Қудашга кўчамиз, ҳовли-жой, дўкон ҳам тайёр, — деди.

Амакимнинг қудашлик Тўрақул вофуруш деган бир таниши бор экан, шу одам дадамнинг қишлоққа кўчиш нияти борлигини билиб: «Бизнинг Қудашга ҳам темирчи ярашади, кўчиб борадиган бўлсангиз йўлингизга поёндоз соламиз», — дебди ва уй-жой, дўкон ваъда қилибди. Дадам Қудашга бориб уй ва дўконни кўриб келди.

Кўчишимиз аниқ бўлиб қолгандан кейин кампир Гаффоржонни олиб амакимнинг уйига кетди. Кўчишимиздан бир кун олдин аям икковимиз кампир билан хайрлашгани бордик. Кампир янги уйда ҳамон бошига елка аралаш дока рўмол ёпиниб, кўршапалакдай букчайиб ўтирган экан. Аямшод-хуррам бўлса ҳам синиқ товуш билан хайрлашди: «Биз билан кетмас экансиз-да» деди. Аям бу гапни тил учуда айтаётганини билиб турсам ҳам «унақа дема» деган маънода секин биқинига туртдим.

Шундай қилиб, ўрик гулини тўкканда Қўқондан Қудашга кўчдик.

ТУРАҚУЛ ВОФУРУШ

Яйпан кўчалари кенг, лапкаси, отўйини бор, толларда бедана, кўча бўйи ва бозорбошидаги дўконларда каклик сайрайдиган обод қишлоқ эди. Қудаш кўчалари тор ва эгри-бугри, биронта дўкон бўлмаса ҳам кўзимга Яйпандан яхшироқ кўринди. Йўл бўйидаги деворсиз, девори қулаган, нураган боғлар, қинғир-қийшиқ уйларни қучоқлаб ётган чорбоғлар қийғос гулга кирган, бутун қишлоқ каттакон боққа ўшарди. Кулала юриб кетаётган араванинг орқасидан сакраб тушди, йўл бўйидаги гулдан тушиб қизарган ўрикнинг шохини эгиб ёўра олди, аравага етиб олиб ёўрани ҳаммамизга улашди. Ёўра чигитдан катта эмас эди, лекин еганимда ҳамма ёқни баҳор ҳиди тутиб кетди, бутун баҳорни шу чигитдаккина ёўранинг ичига қамаб қўйилгандай туюлди.

Ҳамма далада бўлса, керак, одам кўринмайди. Ҳамма ёқ жимжит; фақат қушлар чуғурлайди, арава ғижирлайди, от тап-туп қадам ташлайди, сўлиқ шиқирлайди. Каттакон қайрағоч остидаги чимкўприкдан ўтиб чапга қайрилдик, қумлоқ ариқ бўйидан бориб, ток чирмашиб чиққан, чумчуқлар чуғурлашиб қулоқни қоматга келтираётган қари терак остида тўхтадик.

Тўрақул вофурушнинг¹ ҳовлиси бақатеракнинг остидаги янги дарвоза, унинг ўзи йўқ, бизнинг келишимизни қўшнисига айтиб қўйган экан.

Биз турадиган уй аслида янги отхонанинг ярми бўлиб, йўлакка дарча қўйилган, қолган ярмига кўча томондан эшик очилиб дўкон қилинган экан.

Юкимиз туширилаётганда Кулаланинг акаси Додархўжа келди. У қишда Ортиқ оқсоқолниқидан кетган, Қудашга келиб, бу ерда ҳам жувоз ҳайдар, кўчама-кўча юриб ёғ сотар экан; «қишлоққа темирчи келади» деган гапни эшитиб, вофурушдан суриштириб қараса, биз эканмиз. Додархўжа кечгача қарашди. Учоқ, мўри қурилди, дам, сандон ўрнатилди. Уйга похол тўшалди.

Кечқурун новча, ориқ бир чол худди икки-уч жойидан букилиб, синиб кетишидан хавфсирагандай эҳтиёт билан қадам босиб келди. Унинг бурни худди бир нарсадан жиркангандай, жийрилган, оғзи ярим очиқ, димоғи билан

¹ Қосибларнинг молини кўтара оладиган савдогар,

гапирар эди. У дўконга кириб дадам билан сўрашди, кейин йўлакдан бориб ўрта эшикка кириб кетди-ю, бирпасдан кейин патнисда тўртта нон, чой олиб чиқди. Вофуруш узоқ ўтирмади, ёнидан боғичига иккита кўзмунчоқ тақилган қора ҳамённи олди, кўздан пана қилиб ёнбошида пул санади, дадамга бир нечта кўк қоғоз узатди.

— Биламан, камхаржсиз, бизга саксонта ўроқ ясаб берсангиз бас,— деди ва чиқиб кетди.

Дадам жуда хурсанд бўлиб кетди, пулни санамасдан белбоғининг қатига тиқди.

Вофуруш кетгандан кейин Додархўжа бошини ликиллатди.

— Пулни олдингиз, уста, бо панд еманг! Бу одам соф аждарҳо! Ўликнинг ёғини, тирикнинг тирноғини ейди бу!

Дадам кулиб қўя қолди.

Лекин Додархўжа билиб айтган экан. Вофуруш ҳар кун, кун оша эрталаб ёки кечқурун оғзи ярим очиқ ва бурнини жийирганича дўконга кириб келади, шошиб: «Уста, майда пулингиз бўлса бериб туринг» ёки «Кулала бизга фалон нарса келтириб берсин, кейин суришиб кетамиз», дейди. Унинг сўрагани арзимаган нарса бўлгани учун «йўқ» деб бўлмас, берилгандан кейин қайтариб олиш ноқулай бўлгани учун ҳисобга кирмас эди. Дадам шундан безор бўлди шекилли, вофурушнинг буюртмасига етадиган кўмир, темир бўлса ҳам, шаҳарга тушиб бор пулига улгуржи кўмир, темир олиб чиқди ва вофурушни кўрганида камхаржлигидан нолийдиган бўлди. Вофуруш ҳақиқатан «кейин суришиб» кетилгани ҳеч нарса сўрамайдиган бўлди, лекин бошқа йўлга ўтиб олди: дўконга тез-тез келиб «дарров биттагина» теша ё доскалла ё бошқа бирон парса ясаб беришни сўрайдиган бўлди. Дадам хуноб бўлар, лекин унинг сўровини қайтаролмас, Кулала мийиғида кулиб: «Ўликнинг ёғи-ю, тирикнинг тирноғи», — деб қўяр эди.

Дадам вофурушнинг саксонта ўроғини бериш, шу билан бирга арпага ўроқ тушгунча яна кўпгина ўроқ ясаб қўйиш учун азондан хуфтонгача дўкондан чиқмай қўйди; оғир ишда Кулалага тез-тез дам бериш учун мени дамга солди. Мен ҳам шулар қатори ишлаб, кун бўйи дам босардим.

Дадам саксонта ўроқ устидан бўнак олганида кунига ясайдиган ўроғининг бир қисмини вофурушга бериб,

қолганини ўзи сотишни кўзлаган экан, бироқ вофуруш ҳар куни кечқурун бурнини жийирганича дўконга кириб, бор ўроғини олиб кетаверди.

Деҳқон арпа, беда, буғдойни ўриб олиш учун бу кунларда фақат ўроқ сўрар, бошқа ҳеч қанақа иш кўтариб келмас эди. Вофуруш бир куни кечқурун келиб тайёр ўроқларни чиптага ўраётганида дадам ётиғи билан арзини айтди:

— Бўнакка берган пулингиз кўмир билан темирга кетиб қолди, чой-чақага бир-иккита ўроқ ташлаб кетмасангиз бола-чақа қийналиб қолди...

Вофуруш, оғзи ярим очиқ, бурнини жийирганича дадамга қараб қолди-ю, анчадан кейин димоғи билан:

— Яна беш-ўн танга пул берайми?—деди.

— Йўқ, қуллуқ,— деди дадам,— аввал қарзни узай... Ҳар куни бир-иккита ўроқ ташлаб кетсангиз бас...

Вофуруш ўроқ ўралган чиптани чилвир билан маҳкам боғлар экан, тўнғиллади:

— Унда қандоқ бўлади?.. Унда саконта ўроқни қачон оламан-у қачон сотаман? Уроқдан менга бир нима қоладиган бўлса мавсумида қолади, мавсумидан кейин устига бир нима қўёлмайман! Ўзингиз ўйланг, инсоф қилинг! Мен сизга кўк қоғозларни шарақлатиб санаб бердим, қўлингиз мўмай пул кўрди. Бозор менга кўк қоғоз бермайди, худо берса томизади, холос. Мен томганини ялайман.

Дадам ҳазилга олди:

— Нима қилай, кўк қоғозингизни қайтариб берайми?

Вофурушнинг аччиғи келди.

— Лафзингиздан қайтасизми? Одамга пулдан ҳам, молдан ҳам кўра лафз керакдир дейман! Майли, лафзим йўқ, одамгарчилигимнинг тағи тешиқ, десангиз шунга қараб гаплашамиз!

Дадам индамади, лекин бунақа индамаслик индагандан ёмонроқ эди. Вофуруш кейинчалик: «Бир очга, бир яланғочга тегма», — деб ўйлаган бўлса керак, ҳар куни биттадан ўроқ ташлаб кетадиган бўлди.

Шундан кейин дадам хуфтондан кейин ҳам ишлаб, ўзимиз учун ўроқ ясайдиган, Кулала вофурушга тегишли ўроқлардан «уриб» бозор кунлари сотиб келадиган бўлди. Бироқ вофуруш Кулалани бозорда тутиб олибди, бир-икки шапалоқ уриб, қўлидаги учта ўроқни тортиб олибди. Кулала йиғлаб келди. Дадам индамади, лекин

бир қоши баланд, бир қоши паст бўлди. Бу унинг ниҳоятда дарғазаб бўлгани аломати эди.

Кечқурун ранг-қути учган Додархўжа келди, Қулалдан бир-икки оғиз гап сўради-ю, қўлидан ушлаб, йўлакдан диканглатганича ўрта эшикка томон олиб борди, эшикни қоқди. Вофуруш товуш берди, анчадан кейин келиб эшикни очди ва Додархўжанинг авзойини кўриб данг қоғиб қолди. Додархўжа Қулалани бўйнидан ушлаб итариб юборди. Қулала вофурушнинг оёғи остига йиқилди.

— Ур, даюс!— деди Додархўжа Қулалани кўрсатиб.— бо бир ур, ўлдир!

Вофуруш жон талвасасида беихтиёр:

— Уста!— деб бақирди.

Дадам унинг товушини албатта эшитди, лекин келмади.

Додархўжа вофурушнинг ёқасидан ушлаб бир силтади. Вофуруш дўмбалоқ ошиб кетди, кейин дарров ўрнидан турди, яна: «Уста! Ҳо мусулмон одам борми!»— деб бақирди. Дадам югуриб келди, вофурушга ҳамла қилмоқчи бўлган Додархўжани ушлади, уришиб кўчага томон суриб кетди. Вофуруш дарров уйига кириб, эшигини занжирлаб олди.

Вофуруш икки кун кўринмади, учинчи кун эрталаб дадамни амин чақиртирди. Амин дадамга дашном берибди: «Қари одамни урдирибсиз, бу сафарча маъзур кўрамиз, лекин бундан кейин қадамнингизни билиб босинг, қишлоқнинг дарвозаси бор»,— дебди, дадамнинг бир оғиз гапига ҳам қулоқ солмабди. Маълум бўлишича, Додархўжа қишлоқдан бадарға қилинибди, отқоровул уни Қўқон йўлининг ярмигача элтиб қўйибди.

Дадамнинг қилмишини амин бу сафарча «маъзур» кўрган бўлса, вофуруш ҳам маъзур кўрармикан? Дадам ташвишга тушиб, бошқа ҳовли ва дўкон қидириб қолди. Бироқ «қари одамни», яна Тўрақул бувани урдирган келгиндига ҳеч ким бошпана беришни хоҳламас, можаро тўғрисидаги гапга қулоқ солмас эди.

Дадам йиғилиб қолган ўроқларини олиб жума кунини Яйпан бозорига кетди. Унинг мақсади фақат ўроқ сотиш эмас, Яйпандан ҳовли, дўкон сўроқлаш эди.

Қулала дўконни очиб ўтирди. Мен келганимдан бери дам босиб болаларга қўшилмаганим учун ўзим якка ўйнаб кетдим, тупроқ кўчаларни, қумлоқ анҳор бўй-

ларини кездим, кимсасиз бир боққа кириб ярим дўппи жавпазак песа¹ териб чиқдим, анҳор кўпригидан оёғимни осилтириб ўтириб песа еб ўтирганимда бирдан кўнглим тўлди-ю, кўкрагимдан йиғи ўрнига бир куй отилиб чиқди, куй кўкрагимдан ўзининг сўзларини етаклаб чиқди: «Қаерга борсам келгиндиман... болалар ўйинга қўшмайди...» Мингиллаб ўтириб ухлаб қолибман. Бир вақт кўзимни очиб қарасам, тепамда мендан анча катта бир бола аштархон гилоснинг шигил мева қилган бир шохини пичоқ билан йўниб турибди. Мен уйқусираб «шу ўрикнинг эгаси бўлса керак, ҳозир мени уради» деган хаёлда қолган ўрикни болага тутдим. Бола ўрикни индамай олди, бир-иккигасини еди, мени урмади, темирчининг боласи эканимни эшитиб, яктагининг чўнтагидан бир ҳовуч қоп-қора аштархон гилос олиб берди. Гаплашиб қолдик. Боланинг оти Холиқ экан. Уртоқ бўлиб қолдик. Анҳорни бўйлаб юқорига қараб кетдик. Холиқ кўпдан бери пичоғини чархлатишни орзу қилар, лекин акаси пул бермагани учун бу орзусига етолмас экан, мен Кулалага айтиб чархлатиб бермоқчи бўлдим. Орқа кўчадан юриб Тўрақул вофурушнинг чорвоғига етганимизда Холиқ баланд девор остидаги омборга қўлидаги гилоснинг шохини ташлади ва менинг ҳайрон бўлиб турганимни кўриб, «Хайри олади» деди. Хайри Тўрақул вофурушнинг хотини экан. Мен уни кўрган эмасман, вофурушнинг хотини борлигини ҳам билмас эдим. Вофуруш ўрта эшикни кетганида ташқаридан, келганида ичкаридан қулфлаб олар, хотинининг товушини ҳам чиқармас экан. Бу ариқ вофурушнинг чорвоғи ва ҳовлисидан ўтар, Хайри ариққа сават тўсиб, Холиқ оқизган нарсаларни тутиб олар экан.

Вофуруш ҳатто чорвоғ эшигини ҳам қулфлаб ҳеч қачон чиқармайдиган бу хотин нима қилиб ўтирар экан? Шу куни йўлакка келиб қулоқ солдим. Ҳовли жимжит, ариқ бир қиёмда шовуллайди, чорвоғ томонда баъзан барра маърайди; қаердадир сариқ сўпиён кивёлайди... Бир оздан кейин ҳовлидан тап-туп ва шилдираган, жиринглаган товуш эшитилди. Эшик ёнидаги ёнғоққа чиқиб қарадим. Катта ҳовлининг бир чеккасида кичкина-

¹ Песа — чала-пишган, думбул ўрик.

гина, лекин катта хотинлардай узун оқ кўйлак кийган, бошига фаранг дурра ўраган бир қиз чочпопук ва бозвонини жиринглатиб тўп ўйнамоқда эди.

Мен Кулалани Холиқнинг пичоғини чархлаб беришга кўндирдим ва шу муносабат билан воқеани айтиб бердим. Намозгар пайтида дадам Яйпандан келди. Кулала мендан эшитган гапларини дадамга айтаётганида вофурушнинг уйдан додлаган овоз чиқди. Дадам, Кулала учовимиз югуриб йўлакка чиқдик. Қўни-қўшни келди. Бир қанча эркак аёл йиғилди. Биров эшикни қоқди. Хайри ҳамон додлар, биғиллар эди. Кимдир вофурушнинг номини атаб чақирди. Ичкаридан жавоб бўлмади. Хайрининг гоҳ бўғиқ, гоҳ чинқирган товушигина эшигилар эди. Биров эшикни икки-уч тепди, бўлмагандан кейин эшикка тирмашиб чиқди ва шовқин солди.

— Тўрақул бува, бас, бўлмаса бостириб кирамиз!— деди.

Ҳаял ўтмай чолнинг ҳансираши эшитилди-ю, занжир шириқлаб, эшик катта очилди. Нима бўлиб дадам ҳаммадан олдинда туриб қолган экан, чол эшикдан чиқа солиб дадамга бақирди:

— Ҳа, ҳа, мени яна урдиргани одам бошлаб келдингми?— деди ва ҳамла қилди.

Дадам орқага чекинди.

— Мен одам бошлаб келганим йўқ, ҳамманинг ўз қулоғи бор. Бировнинг боласини ўлдириб қўясиз-ку!..— деди.

Одамлар орага тушди. Бироқ чол ҳеч кимга қулоқ солмасдан дадамга ўшқирди.

— Нима ишинг бор, мен сенинг хотинингни ураётибманми? Қизинг бўлса қўйнимга солиб қўй, ана ундан кейин гапир!— деди, кейин одамларга юзланди:—Ким экан у уйимга бостириб кирадиган?

Вофуруш шовқин солиб ҳаммани ҳақорат қилавергандан кейин «Бостириб кирамиз» деган йигит уни белидан олиб улоқтириб юборди. Вофуруш елка аралаш боши билан тушди. Кимдир уни турғизиб қўйди. Вофуруш ўнг чаккасини икки қўллаб ушлаганича бўғиқ товуш билан вой-войлаб кўчага томон йўналди, эшикдан чиққанидан кейин товуши очилиб кетди.

— Келгиндининг дастидан дод! Тожибой амин, фуқароларингдан хабар оласанми, йўқми! Тежибой амин!..

Вофуруш узоқлашган сайин қаттиқроқ бақирар эди. Ҳамма жим бўлиб қолди. Кимдир «Қочавер!» деб югурганча чиқиб кетди. Биров хуноб бўлиб, биров кулиб, биров сўкиниб, ҳамма тарқала бошлади. Аёллардан бир неча киши вофурушнинг уйига кириб кетишди. Кўча эшиги олдида дадам вофурушни отиб урган йигитдан ўпкалади.

— Чакки қилдингиз, ука, мана энди мен балога қоламан,— деди.

Йигит вофурушни чаппа-роста қилиб сўкканидан кейин:

— Қўрқманг, уста, қаёққа чақиртирса биз ҳам бо-рамиз?— деди. Унинг сўзини бир неча киши маъқуллади.

Хуфтондан кечроқ дадамни амин чақиртирди. Дадам дарров чиқиб бояги қўни-қўшнига хабар берди. Можаро устида одам кўп эди, лекин дадам билан бирга саккиз киши борди, холос.

Вофурушнинг уйига кирган хотинлардан бири келиб можаронинг сабабини аямга айтиб берди. Вофуруш ҳовлининг бир чеккасидан бир-иккита меваси қолган гилоснинг шохини топиб олибди-ю, «Бун сенга ким берди?» деб сўрабди, Хайри «Ариқдан оқиб келди» деган экан дўппослай берибди.

Дадам кўп ўтмай қайтиб келди. Амин гапни кўпайтирмабди, одамларнинг гапига ҳам қулоқ солмабди, дадамга: «Қишлоқдан бетўхтов кўчиб кетинг!»—дебди. Дадам Яйпанда учраб қолган амакимнинг қайнатаси уста Турдиалидан беш-олти танга қарз олиб келган экан, шу ерда бошини боғлаб ўтирган вофурушнинг бўнагидан қолган ҳақини, уйи ва дўкон ижарасини берибди, орани очиқ қилибди.

Уста Турдиали Бувайдида турар, Яйпанга бир иш билан келган экан, Бувайдини дадамга мақтабди: «Ун икки мачитлик катта қишлоқ, темирчи зотидан битта ўзим», — дебди.

Шундай қилиб, Яйпанга эмас, Бувайдига кўчадиган бўлдик. Эртасига кўч-кўран ва дўконнинг асбоб-ускунаспни аравага ортиб Қўқонга йўл олдик. Дадам бизни амакимнинг уйига қўйиб, ўзи дўкон топгани Бувайдига борадиган бўлди. Йўлда амаким билан кампир кўз олдимга келиб, мени ғам босди, яшириқча йиғладим,

БИР ПАЛЛА ТАРВУЗНИНГ ПҶУҶОҒИ

Дадам бизни амакимнинг уйига қўйиб, уй ва дўкон топгани Кулала билан Бувайдига кетди.

Аям Улмасойнинг гўрига бориб йиглаб келди.

Амаким оғир ишга ярамай қолибди, ул-бул чархлаб, оташкурак, капгир, ўроқранда сингари енгил-елпи нарсалар ясаб кун кўрар экан. Қампир ҳаж қилиш кўйига тушиб қолибди, беш вақт намозидан кейин нуқул «бай-тилло» деб йиғлар экан. Ғаффоржон ҳамон мактабга қатнар, най пуфлар, кампир билан бирга баъзан намоз ўқир экан. Буларга қарайдиган Нисобуви амакимдан қочмай қўйибди.

Хайрият амакимнинг уйида кўп турмадик. Дадам уч кун деганда Бувайдидан уй ва дўкон топиб келди.

Бувайдига кўчдик.

Бувайди ҳақиқатан катта ва обод қишлоқ экан. Унинг марказий кўчаси самовар, баззоз, ҳунармандлар дўкони ўнашган баланд тимдан бошланарди. Ундан нари кўчанинг икки томони зич дўкон: боққол, аттор, қандолатчи, новвой, сартарош, яна самовар, бир томонда каппон... Ундан нари Эшон буванинг карвонсаройи — бозор кунлари деҳқонларнинг от-уловини шу ерга қўйиб бозор-ўчарини қилар экан.

Карвонсарой дарвозасининг чап томонида айвонлик янги дўкон, унинг олдидан ўтадиган анҳор устига тахта қоқилган; дарвозанинг ўнг томони — саройдан қайрилиб чиқадиган анҳор устига ҳам одамнинг белидан келадиган баландликда каттакон тахта сўри қилинган. Буларнинг ҳаммасига етти-саккизта азамат тол соя солиб турар эди.

Ҳовлимиз кўчанинг у юзида, карвонсаройнинг рўпарасидаги мачитнинг орқасида, шу мачитнинг вақфи экан. Аям ҳовлини кўриб суюниб кетди. Қутичадеккина ҳовли, унинг кўча томони узун айвон; айвондан кириладиган ва дарчаси айвонга очиладиган ўн бир ёғочлик вассажуп уй; ўнг томонда дарчасиз бўлса ҳам ёруғлик туйнукдан тушиб турадиган яна бир уй. Бу уйдан мачитга эшикча, чорвоқчага эшик қўйилган. Чорвоқча катта бўлмаса ҳам, икки туп олча, бир туп шафтоли, икки кунда ўзум, бир-икки туп қизил гул бор экан.

Ҳаммамизнинг ҳам хурсандлигимиз чексиз эди,

Урнашиб олдик. Дўконга ўт солинди.

Уроқ мавсуми ўтган, кетмон мавсумига ҳали узоқ эди. Дадам тақачиликни жинидан баттар ёмон кўрса ҳам, тирикчилик тошни ёради, дегандек, отни қорнидан боғлаб тақаланадиган дорни тикиб, тақа ясашга киришди. Қишлоқ каттакон бўлгани учун бу иш ҳам ёмон бўлмади, рўзғоримиз тебраниб турди. Бироқ фалокат юз берди: от тақаланаётганда унинг орқа оёғини думи билан ўраб маҳкам ушлаб туриши керак бўлган эгасининг бепарволиги орқасида от тепиб, дадамнинг қўлини майиб қилди. Дадам қирқ кунча ишга ярамай қолди.

Кулаланинг қўлидан фақат чархлаш, теша товлаш келади, шу ҳам харна бўлгани учун эртадан кечгача дўконни очиб ўтирарди. Икковимиз ҳар хил ўйинлар ўйнаймиз: симни сандоннинг устида болға билан тез-тез уриб чўғ қиламиз, ёнғоқ пойлама ўйнаймиз, ошиқнинг товва томонини тешиб қўрғошин қуямиз — ҳамиша олчи турадиган қиламиз, «кон» деган юмшоқроқ тошдан соққа ясаймиз, гугуртнинг дорисини пахтага ўраб, сандоннинг устида болға билан урамиз — қарсиллатиб «тўппонча» отамиз... Кўпинча болалар йиғилишади.

Билмадим кимдан ўрганган экан, Кулала бир куни болаларга аломат бир ҳунар кўрсатди: бир палла тарвузнинг пўчоғига икки пиёла сув қўйди, сувга қоғоз ёндириб ташлади-ю ёниб турган қоғознинг устига пиёлани тўнтариб қўйди. Пиёла атрофидаги сувни ҳўплади, ҳўплаганда ҳам пўриллатиб ҳўплади. Қоғоз сувнинг бетида ёнганига, пиёла сувни пўриллатиб ҳўплаганига ҳамма ҳайрон, ҳатто баъзи болаларнинг ранги ўчди. Кулала, бу ҳунарини фақат бир марта кўрсатди, болаларнинг ялинишига қарамай, қайтиб кўрсатмади, тарвузнинг пўчоғини анҳорга ташлаб юборди. Эртасига кап-катта болалар ҳам келишди. Булардан бири тарвуз кўтариб келди. Кулала тарвузни дўконга олиб кириб қўйди-ю, буларга бошқа ҳунар кўрсатди: зулфинда осиглиқ турган қулфнинг калитини олиб, чархга қум босиладиган тахтанинг устига қўйди, ичида дуо ўқиб калитга дам солди. Калитга жон кирди, қимирлади. Ҳамма: «Ўҳ!» деб юборди. Кулала яна дам солди. Калит тахтанинг устида бир қарич силжиди, шундан кейин қаерни кўрсатиб «суф» деса, ўша ерга бориб тураверди.

Ҳамма ҳайрон, ҳамма Кулалага ваҳима билан қарар эди. Бунинг сирини билиш ҳеч кимнинг ақлига келма-

гаши учун Кулала тахтанинг остида жилдираётган оҳанграбони¹ ҳеч ким пайқамас эди.

Мен Кулаланинг «кўз бахшилик» қилганини дадамга айтган эдим, дадам Кулалани уришиб берди. Бироқ воқеа кундан-кун овоза бўлиб, бутун маҳаллага, ҳатто кўшини маҳаллаларга ҳам ёйилди. Кулалани калит юргизгани «дуонинг кучи билан қулф очган эмиш»га айланди.

Шогирди шунақа бўлса устаси қанақа экан!

Кулала бу ёқда қолиб дадам оғизга тушиб кетди. Дадам бу овозани қанчалик рад қилса, унга одамларнинг ихлоси шунча ортар эди.

Аям кўзига ёш олиб, дадамдан ўпкалади.

— Шунча илмингиз бор экан, бир оғиз айтмайсиз... Шунча боламизни қора ер бағрига қўйдик...

Дадам ёлғондан қовоғини солиб:

— Менинг илмим ўзимга ўтмайди, — деди.

Бир куни дадам шу ердан орттирган ўртоғи Али-лайлакнинг даласига қовун сайлига кетди. Шу куни пешинга яқин кўча эшиги очилиб, каттакон дастурхон кўтарган бир бола, унинг кетидан янги сафсар духоба паранжи ёпинган бир хотин кирди. Бола дастурхонни аямнинг қўлига бериб чиқиб кетди. Хотин чимматини орқага ташлаб, аям билан жуда қадрдон дугонадай кўришди, қолаҳвол сўради. Унинг ширин сўзлигидан ва савлатидан аям анқайиб қолди. Жувоннинг эғнида хонатлас кўйлак, бошида фаранг дурра, кўкрагида бозвон, бўйнида бир неча қатор қизил маржон, қулоқларида балдоқ... Аям айвонга палос солди, якандоз ёзди. Жувон амиркон ковушнини ечиб, якандозга чиқди, ўтириши билан икки чаккасидаги гажанини босиб-босиб қўйди, кейин энли ўсма тортилган қошларини чимириб, ғамза билан:

— Утиринг, овора бўлманг!.. — деди ва кенг енгил билан елпинди. — Шунча келаман дейман, рўзғор ўлсин, уйдан ҳеч чиқолмайман!

Аям чой дамлаб келди. Жувон уни этагидан тортиб ўтқазди, бошқа тургани қўймади.

Жувон Қўқоннинг Шайхулислом гузаридан, Норбўта деган бойнинг қизи бўлиб, отаси пошшоликка буғдой сотар, бу ишдан синиб абгор бўлганидан кейин қизини

¹ Оҳанграбо — магнит.

бувайдилик Чилон¹ қорига тўртинчи хотин қилиб берибди. Чилон қори уни уч-тўрт йил кафтида кўтариб юрибди-ю, ойма-ойига саккиз ойдан бери қарамайдиган бўлиб қолибди. Жувон бу ёғи Шопошшадаги аллақайси бир шайхдан тортиб, Қўқондаги Гишкўприк фолбилларигача ром очирибди. Ҳамма ром бир жойдан чиқиб: «Жодугар бир аёл эрингни сепдан совутган»,— деяверибди. Жувон бу хусусда ўртанча кундошидан гумондор экан. Унинг куйиб-пишиб айтишига қараганда, бола кўрмаганининг сабаби ҳам ўша кундоши нлму амал қилпб пуштини куйдиргани экан. Унинг бу ерга келишидан муроди қайтарма қилдириш ва кундошнинг нлму амалини дуо билан куйдиртириш экан. Жувон зор-зор йиғлар, аямга ёлворар, унинг елкаларини силар, оёқларига бош қўйгундай бўлар эди, Аям ҳар иш қўлидан келадиган-у, тарап қилган бир алпозда:

— Менинг эрим темирчи-ку, — деди.

Жувон яна йиғлади.

— Ургилай, садағалари кетай темирчи бўлсалар! Мадали пийрим² ҳам дукчилик қилганлар!..

Жувон яна йиғлади, шу қадар куйиб йиғладики, кечқурун дадам келганда аям бир мунглик-муштипарнинг ҳожатини чиқаришини ёлвориб сўради. Дадам бу гапни эшитиб аввал кулди, кейин қовоғини солиб: «Агар бу гап ўртамизда қолса, бировга оғзидан чиқармаса, майлп, сув тегмаган битта кўзача олиб келсин»,— деди.

Жувон эртасига хабар олди, индинига сув тегмаган кўзача кўтариб келди. Дадам кўзачадаги сувга дам солиб, қайтарма қилиб берди. Жувон бу сувдан эрига чой қайнатиб бериши керак экан.

Бир неча кундан кейин уйимизга букчайган бир кампир келди. Кампир эшикдан кириши биланоқ ерга чўнқайиб «уста пирим»ни дуо қилди, йиғлаб келинини қаргади.

— Жувон ўлгур ўғлимнинг тил-жағини боғлаб олган. Уғлим ўшанинг чизган чизигидан чиқмайди, ўша келиб дастурхонга ўтирмагунча овқатга қўл узатмайди. Уч йил-

¹ Чилон — русча «член» сўзининг бузилгани. Қори бирон ширкатнинг аъзоси бўлса керак.

² Андижонлик машҳур Дукчи эшон, ҳар хил «каромат»лар кўрсатиб жумладан, «ўтсиз қозон қайнатиб» донг чиқарган.

лик келин эридан ҳали бир шапати егани йўқ. Худоё ниятингизга етинг, уста пийримга айтинг, шу боланинг тил-жағини очиб берсинлар, бола бечора дунёга шундоқ келиб, шундоқ кетавермасин...

Бу тўғрида ҳам аям ўртага тушди. Дадам бу кампирнинг ҳам ҳожатини чиқариб, ўғлининг тил-жағини очгани бир қайнатим чоғга дам солиб берди.

Шундай қилиб, уйимизга хотин-халаж серқатнов бўлиб қолди. Дастлабки кунларда дадам бу ишдан ўзгани мумкин қадар тортиб аямини қистатган бўлса, кейинчалик хотинларни ҳам, аямни ҳам кўп ялинтирмай қўйди. Хотинлар мачит томондан келиб эшикчадан тўғри «чилтонхона»га кирадиган бўлишди.

Рўзанинг сўнгги кунлари эди. Намозгар пайтида кўчада қий-чув, дод-фарёд бўлиб қолди. Дадамнинг кетидан мен ҳам югуриб чиқдим. Маҳаллада Обид-тажанг деган новча, озғин бир банги бор эди, шу одам кўчанинг охиридан ҳайқариб, хотинини уриб-тепиб келаётибди. Хотин бизнинг эшикдан ўтганда ўнг қўлдаги ҳовлига қочиб кирди. Дадам унинг кетидан кирмоқчи бўлган Обид-тажангнинг йўлини тўсди.

— Обид ака, қўйинг, рўзачилик, ифторга яқин қолди...— деди.

Обид-тажанг тўхтади, қизарган кўзлари билан дадамга еб қўйгудек бўлиб қаради-ю чаппа-роста қилиб сўка кетди.

— Ҳе ўша... келгинди! Кўчманчи! Сен рўзадан гапирма, сен тутган рўза ҳаром! Темирчи бўлиб бир марта болга урганингни кўрганим йўқ, нуқул хотин-халажга дон сепасан!

Дадам индамай уйга кириб кетди.

Кейинчалик бу гапнинг тағи чиқди. Дадамнинг «чилтонхона»си тўғрисида маҳаллада гап ўрмалаб қолган, дадам фарзанд талаб бўлиб келган бир жувонга ростми, ёлғонми, тегишган эмиш. Бу гапни аямга Али-лайлакнинг хотини етказибди. Али-лайлакнинг ўзи ҳам хунук бир хабар топиб келди: маҳалланинг йигитлари бирон кишига паранжи ёпинтириб «чилтонхона»га киргизмоқчи, дадам бирон ноҳўя ҳаракат қилган тақдирда мачитга судраб чиқиб, ҳовузга пишиб роса урмоқчи бўлишибди.

Аям «чилтонхона» тўғрисидаги гапга унча ишонмаса ҳам, эҳтиётан гашлик қилди,

Дадам деярли ҳар куни аямга ҳар хил жангномалар, «Баҳоридониш» сингари қизиқ-қизиқ ҳикоя китоблар ўқиб берар эди, бир куни қўлига «Қитоби баҳри дурар» тушиб қолди. Бу китобдан шундай гап чиқиб қолди: «Одамзоднинг ҳар елкасида биттадан фаришта ўтиради, ўнг елкасида ўтирган фаришта унинг савоб ишларини, чап елкасида ўтирган фаришта унинг гуноҳларини ёзади...»

Аям тортиниброқ сўз қистирди:

— Сизнинг чап елкангизга худойи таоло иккита фаришта қўйса ҳам камлик қилади,— деди.

Дадам талмовсиради.

— Нега, ўғри бўлмасам, бировнинг ҳақини емасам?.. Намоз ўқимайман холос, худонинг ўзи кечиради...

Аям йиғлаб юборди.

— Оғироёқман... Нима бўлишини билмайман. Уйдан фаришта қочди... Ҳаром, ҳамма ёқ ҳаром...

Аям Али-лайлакнинг хотинидан эшитган гапларини, ўзининг гумонларини тўкиб солди. Дадам аввал кулди, кейин бу тухматларга чидай олмасдан «Қитоби баҳри дурар» билан аямнинг елкасига урди ва шовқин солди.

— Мен азайимхонмидим? Мунглиқ-муштипарларнинг ҳожатини чиқаринг, деб ялинган ким?— деди, кейин аямни урганига пушаймон бўлди шекилли, буни кўнглидан чиқариш учун юмшади.— Бир палла тарвузнинг пўчоғидан шунча иш чиқишини қаёқдан билай!

Дадам Али-лайлакнинг хотини айтган гаплар бўҳтон, аямнинг гумонлари беҳуда эканини исбот қилишга киришди. Назаримда аям унинг ҳамма гапига ишонди.

Орадан кўп ўтмай дадам кутиб юрган иш бўлди — «чилтонхона»га бир йигит паранжи ёпиниб кирибди. Дадам буни пайқаб паранжилик йигитни дуо билан қарши олибди, шивирлаб узундан-узоқ бир оятни ўқиш билан унинг ҳожатини чиқарибди, дуо ўқиб кузатибди. Буни дадам дўконда Али-лайлакка кула-кула гапириб берди.

Дадам азайимхонликни бас қилди, келган хотин-халажни «Дуо менга юк ташлади», деб қайтараверди. Бироқ «дуо юк ташлаган темирчи пийрим»га хотинларнинг ихлоси кундан-кун ортар, эшикдан қўймаса тешикдан киришар эди,

Куз жуда эрта ва шамол-тўполон билан бошланди. Ишимиз юришиб кетди. Дўконимиз азамат толлар остида ва айвони бўлишига қарамай, кундузи ҳам эшикни ёпиб, чироқ билан ишлар эдик. Кузда қўлнинг орқаси, бармоқлар ёрилади, гугурт чўпи сиққудай, ундан ҳам каттароқ бўлиб ёрилади. Бунинг бирдан-бир давоси қора сақич, қора сақични ўтга товлаб ёриққа босилади.

Дадам бир кечаси китобхонликдан кейин, ётиш маҳалида қора сақични чироққа товлаб қўлига босар экап, бирдан: «Абдуллани мактабга бераман, ҳар қанча сақич бўлса мен босиб бўлдим»,— деб қолди. Мен қўрқиб кетдим, чунки мактабнинг таърифини кўп эшитган эдим: домла беҳиннинг новдаси билан уради, мошга чўккалатади, фалаққа осади... Бир қассоб етаклаб кетаётган эчкиси юрмай тархашлик қилганда: «Эй жоннвор, юраверсангчи, мен сени мактабга олиб кетаётганим йўқ, кушхонага олиб кетаётибман-ку»,— деган экан...

Мен дадамнинг бу гапига «жони оғриганда айтди қўйди-да» деб қўя қолдим, чунки дадам менинг темирчи бўлишимни хоҳлар, эсимни танганимдан бери ўйинчоқларим темирчилик асбоблари бўлган, «темирчилик қилиб» уйдаги бирон буюмга зиён етказсам, ҳатто бузиб қўйсам ҳам мени ҳеч ким қаттиқ уришмас эди.

Дадам дўконга кун чиқмасдан кетар, мен дам босгани кун ёйилганда борар эдим. Эртасига дўконга борсам, дадам битта патнисга олтита нон, ярим қадоқча пашмак ҳолва солиб дастурхон қилиб қўйган экан, шуни кўтариб мени етаклади-ю, мачитга олиб кирди ва мачитимизнинг сўфиси ҳожи дўппи кийган Валихон сўфига: «Суяги меники, эти сизники, тақсир»,— деб топширди. Валихон сўфи: «Уғлингиз мулло бўлсин»,— деб юзига фотиҳа тортди. Дадам кетди. Мен домланинг ёнига чўккалаб биринчи сабоқни олдим.

Мачитнинг қоп-қора ва қоронғи ҳужраси, ўттизга яқин бола атрофга тизнлишиб, ҳар қайсиси ўз сабоғини пишитар, ҳужра беҳисоб чумчуқ чуғурлаётган садақайрағочга ўшар эди. Болалар жаврашдан чарчаб ёки безор бўлиб чуғур-чуғур пасайса, Валихон сўфи ингичка, уришқоқ жўжахўрознинг бўйнидай қип-қизил бўйини чўзиб болаларга кўз олайтирар, бу ҳам таъсир қилмаса малла авра тўнининг узун енгини аста шимариб, узун

гавронни қўлига олар, шунда чуғур-чуғур яна авжига чиқар эди.

Икки ҳафта ҳарфлар ёзилган «тахта» ўқиганимдан кейин домла «Шанба куни ҳафтиякка тушасан, дадангга айт, ҳафтияк олиб берсин», деди. Жуда суюндим. Дадам дарров ҳафтияк олиб келди. Аям: «Худога минг қатла шукур»,— деб ҳафтиякка бўздан жилд тикиб берди.

Шанба куни олтига чапчап, тўртта ширмон, бир қадочча совунак ҳолва, муштдай-муштдай икки юмалоқ новвотни дастурхон қилиб беришди. Шу куни ҳафтиякдан биринчи сабоқ олдим. Мен ҳафтиякдан олдин «тахта» ўқиган бўлсам ҳам, «тахта» билан ҳафтияк орасида бирон муносабат борлигидан беҳабар хатга қарамасдан домланинг айтганини такрорладим:

— Апаламза ал, ҳевамиза ҳам алҳам, дол пишди алҳамду.

Мен бу сабоқни куни бўйи пишитдим, эртасига ҳам шифтга қараб такрорлаётган эдим, қарасам, дарчада дадам турибди. Дадам мени имлаб чақирди. Дадам келганини кўриб, кетимдан домлам ҳам чиқди.

— Қани, ўқи, ўқи!— деди дадам.

Мен бояги ўқиганимни айнан такрорлаган эдим, дадам кулди.

— Апаламза ал?— деди ва домлага юзланди:— Тақсир бу нима деяпти?

Домла менга «алҳамду»ни икки-уч марта ўқитиб эшитди, оғир-оғир киприк қоқиб, ўйланиб қолди-да, ниҳоят, дадил:

— Болангизнинг зеҳни ўткир!— деди.

Дадам яна кулди:

— Боламнинг зеҳнини билмайман, лекин вақтида ўзларининг зеҳнлари қалай эди?

Домла гангиб қолди.

— Нима эди... ғалатми? Ўқиганимизни ўқитамиз, эсдан чиққан бўлса ажаб эмас...

— Йўқ, тақсир, эсингиздан чиққан эмас, вақтида ўқмасдан ўқиган бўлсангиз керак. Ҳали ҳам бўлса ўқиб олинг: апаламза ал эмас, алифнинг устида забар, ломнинг устидан сокин бор — «ал» ўқилади!

Дадам «алҳамду»ни тўлиқ ҳижолаб берди-ю, мени қўлимдан етаклади. Домла кетимиздан «Менинг мактабимда Чилон қорининг ўгли ўқийди, Абдурахмон ҳо-

жининг ўгли ўқийди», яна алланималар деганича қолаверди. Биз мачитдан чиқиб кетдик.

Дўконга келиб дадам дамнинг арқонини қўлимга тутқизди: «Мана буни ушла, ўғлим, мен сени ўзим ўқитаман»,— деди ва сўфини сўка-сўка воқеани шу ерда ўтирган бир-икки кишига гапириб берди.

Дадам ваъдасида турди: ҳар куни кечаси китоб ўқиганида ўқиётган сатрлари остида бармоғни юргизиб сўзларни менга кўрсатадиган бўлди. Мен кўзимга жўнроқ кўринган сўзларни бошқа вақтларда кўмир билан эшикка, деворга ёзиб юрар эдим. Шундай қилиб мен ўқишни ҳарф танишдан эмас, сўз танишдан, сўзларнинг ёзилиши ва ўқилишдан бошладим. Қаерда «алқисса», «хачир», «савдогар», «Нўшеравон», «пайгамбар», «жанг» деган сўзларни кўриб қолсам, дарров ўқиб ташлар эдим.

Валихон сўфи дадамдан бир-икки кун, аразлаб юрдию, орадан ўтган гап тарқалиб кетса мактабдорлик нонидан бенасиб бўлишдан қўрқди шекилли, бир куни дўконга келди.

— Уста, ўғлингизни дамга солар экансиз, мактабдан тўғрилиқча чиқариб олсангиз ҳам бўлар эди-ку. Хўп, бўлар иш бўлди, энди шу гап орамизда қолсин,— деди.

Сўфи отасининг давлатида ўқиб олмагани, тирикчилик оғир экани, мачитнинг бутун вақфини имом, қолаверса мутавалли еб, сўфига фақат ялатганидан ҳасрат қилди. Сўфи фақат азон айтиш-у ҳол-бақудрат мактаб тутишинигина билар, мактаб қўлидан кетса сўфиликдан келадиган даромад тирикчиликка урвоқ ҳам бўлмас экан. Дадам ёпиглиқ қозон ёпиглиқ қолишига сўфини ишонтириб жўнатди.

Бироқ дадам мени мактабдан нима учун тортиб олгани аллақачонлар тарқалган, менинг ўзим мактаб болалардан бир қанчасига айтган эдим. Орадан кўп ўтмай болаларнинг ярми мактабдан кетиб қолибди. Сўфи бир куни дўконимизга яна, лекин бу сафар гўё дадамга ачинган бўлиб, аслида эса дўқ-пўписа билан келди.

— Дунёда ким кўп, ғаламис кўп. Кеча бир-икки ғаламис имомга арз қилиб қолди: «Темирчи намоз вақтида тарақлатади, баъзан сизнинг «Оллоҳу акбар» деганингизни эшитмай қоламиз»,— деди. Мен ҳаммасини жеркиб ташладим, имомга тушунтирдим...

Сўфи шу билан «тилингни тийсанг тийганинг, йўқса

бу ердан кўчириб юбориш ҳам қўлимдан келади», де-моқчи эди. Дадамнинг аччиғи келди.

— Тақсир, темирчилик Ҳассти Довуддан қолган ҳу-нар, бу ҳам савоб иш. Ҳазрати Али бир соҳибқирон ко-фир билан етмиш ботмонлик занжир тортишганларини, кофирни судраб мусулмон динига киргизганларини би-ласизми?

Сўфи шошиб:

— Биладан, биладан!— деди.

— Билсангиз, ҳазрат Али кофир билан тортишган етмиш ботмонлик ўша занжирни темирчи ясаб берган!

Сўфи ўзини доно ва билимдон кўрсатиш учун:

— Ё Баҳоваддин! Гапимиз бир жойдан чиққанини қаранг, имомга мен ҳам худди шундоқ деган эдим-а! Бе-малол ишлайверинг, бемалол тарақлатаверинг, ўзим бор... Менинг бир ёғим мингбоши додхоҳ, бир ёғим юз-боши... Юз боши ҳар ҳайит мени йўқлаб турадилар, мана шу ҳожи дўппини ўша киши берганлар...— деди.

Сохта ғамхўрлик остида дўқ-пўписа, мингбоши дод-хоҳ ва Бувайдининг манман деган, ҳатто мансабдорларга ҳам сўзи ўтадиган юзбоши ҳақидаги бу гапларнинг зами-рида ўша муддао — дадамнинг тилини тийдириш, тарқаб бораётган мактабни тутиб қолиш муддаоиси бор эди.

Орадан бир-икки ҳафта ўтар-ўтмас мактаб буткул тарқаб кетди. Болаларнинг бир қисми тимдан нари кат-та мачитдаги, бир қисми тўғонбошилиқ бир отинойи оч-ган мактабга кетиб қолди. Бу ҳол сўфининг дадамга адоватини ошириб юборди. Сўфи ҳар қаерда ҳар ваз жибилан дадамнинг пайини қирқа бошлади.

Куз шамол-тўполон билан бошланган бўлса ҳам ҳа-демай ҳаволар қайта исиб кетди. Бу ғанимат кунларни қўлдан бермаслик учун деҳқонлар шудгор қилишга, ер ағдарилшга шошилар, ерни тизза бўйи ва ундан ҳам чу-қурроқ ағдаргани олти, саккиз, ҳатто ўн-ўн икки қадоқли янги кетмонлар букюришар эди.

Бир ҳафта жума куни ҳам ишладик. Шунда сўфи на-моздан кейин уч-тўртта намозхонни чеккага тортиб иғво қилибди: «Бу келгинди ўзи намоз ўқимайди, бунинг ус-тига мўминларнинг қулоғини қоматга келтиради, кўчи-риб юбориш керак»,— дебди, уларни дадамга қарши қайраб солмоқчи бўлибди. Бироқ унинг қутқусига ҳеч ким қулоқ солмабди, чунки темирчи фақат деҳқонга эмас, беш вақт намозни канда қилмайдиган, эртадан

кечгача тасбеҳ ўгиришдан бўшамайдиган художўйларга ҳам керак, шулар ҳам ердан чиққанни ейди, кияди. Дадам Али-лайлакдан бу гапни эшитиб кулиб қўя қолди. Лекин Али-лайлакнинг қони қайнаб кетди. Сўфи яна сасийверган экан, Али-лайлак бир кунни сўфини хилватга тортиб, тўқмоқдай муштини унинг иягига тирабди: «Устани тирикчилик қилгани қўясанми, ё кекирдагингни суғуриб қўлингга берайми»,— дебди. Сўфи ялиниб-ёлвориб унинг қўлидан зўрға қутулибди, лекин тўғри бориб юзбошига арз қилибди: «Али-лайлак бир келгинди темирчини деб мени урмоқчи бўлди»,— дебди. Юзбоши бу гапни мингбошига айтиб, қозихонада Али-лайлакни ўн олти дарра урдирибди.

Али-лайлак гап ер эди, шу чоршанба — дарра еган кунни эртаси унинг навбати экан, гапга дадамни ҳам айтди. Жўралар ўн тўққиз киши экан. Али-лайлакнинг дарра еганп, шу муносабат билап Валихон сўфи тўғрисида сўз бўлибди. Жўралар сўфининг дадамни бу ердан кўчиртириш нияти борлигини, бунинг сабабни эшитиб даргазаб бўлишибди. Биров сўфи юзбошининг ювинди-хўри, яна биров мингбошининг воқеанависи¹ эканини айтибди. Бутун кеча шу ҳақда гап бўлиб, сўфининг адабини бериш тўғрисида ҳар хил таклифлар бўлибди, биров сўфини «ҳайтов»га солиш керак дебди, «ҳайтов»га солинадиган кишини алдаб меҳмонхонага олиб кирилар, ҳамма «ҳайтов» деб шовқин солаётганда бир неча киши уни босиб, додлаганига қулоқ солмай, соқол-мўйловини қириб ташлар экан, биров, калтакесак едириб сўфини пес қилиш керак, пес бўлса сўфиликдан бекор бўлади, дебди: биров, сўфига эшакнинг мясини едириб жинни қилиш керак, дебди; биров уни «чиропоя» қилишни таклиф қилибди, «чиропоя» бўлган киши қишлоқдан қочиб кетишга мажбур бўлар экан.

Бу гаплар, албатта, қизиқ устида, бундан ташқари ўн олти даррадан ҳануз, тўлғонаётган кишининг қозига қараб айтилган гаплар, агар сўфи бошқа бирон қилмиши билан жўраларнинг гашига тегмаганда, эҳтимол, қолиб кетар эди.

Шу орада Валихон сўфининг жағини очадиган бир ҳодиса юз берди.

Бир кунни Бувайдининг манман деган бойи — жувоз-

¹ *Воқеанавис* — айғоқчи, агент.

кундага ўхшаган юм-юмалоқ юзбоши кўчадан пиёда ўтиб кетаётиб дўконимизга томон бир қаради-ю, тўсатдан бурилди, айвонга кирди; деворга суяб қўйилган иккита жодини кўздан кечирди-да, биттасининг кундасига шаппалаб:

— Уста, мана шунисини бизнинг ҳовлига элтиб ташлагин!— деди.

Унинг бу гапи, айниқса сенсирагани дадамга қаттиқ малол келди шекилли, бир қоши паст, бир қоши баланд бўлди-ю, бурилиб кетаётган юзбошининг кетидан:

— Одам юборинг, чақасини ташлаб олиб кетсин,— деди ва ишини қилаверди.

Мен қўрқиб кетдим: бу одам юзбоши эканини, сўфини ҳар ҳайит йўқлайдиган, унга ҳожи дўппи берган ўша юзбоши эканини дадам билиб туриб шундай дедими, ё билмасдан гапирдим?

Юзбоши бирдан тўхтади, қайрилди, қулоқларига ишонмагандай дадамга қаради-да, тўрлаган калта бўйни қизариб кетди. У бир нима демоқчи бўлди-ю демади, бурилиб кетаверди.

Юзбоши шунда айтадиган гапини айтиб, ҳордиғини чиқариб олса ҳам бўлар экан, куни бўйи бу аламини кўксидан чиқаролмапти, кечқурун тимнинг тагидаги самоварда қариллаб ўтириб, бир баҳона билан дадамни хўп сўкибди.

— Туб жой итдан кўра, мусофир итнинг қутургани ёмон бўлади!— дебди.

Шунда юзбошига чой қуйиб бериб ўтирган Валихон сўфи дадам ҳақида бир талай ножўя гапларни гапиргандан кейин:

— Намоз ўқимайди, намозни писанд қилмайди, бу одамни мусулмон деб бўлмайди!— дебди.

Юзбошидай одам, яна сўфи бир келгинди. ҳақида шундай дегандан кейин, албатта буларнинг гапи ерда қолмайди. Қандолатчи — боққол, дадамда ҳеч қасди бўлмаса ҳам, юзбоши билан сўфининг гапларини тасдиқловчи бир далил кўрсатишни лозим кўрибди, дадам шаҳардан нима бўлиб извсшда келганини эшитган экан, шунинг назарда тутиб:

— Бу темирчи ҳозирги туришида губернатордан кам эмас, извошдан тушмайди!— дебди.

Шу баҳонада юзбошига сурканиб қолишни истаган бошқа одамлар ҳам топилибди. Булардан бири: «Уста

асбобини айтганига сотади»,— дебди, яна бири «чилтон-хона» тўғрисида қулоғига кирган гапларни бир жувоз қилиб: «Қишлоқни нахс босиб кетди»,— дебди.

Бу гапларни дадамга жўраларидан бири гоҳ кулиб, гоҳ хит бўлиб гапириб берди, ўғит мақомида:

— Қишлоқнинг бўриси ҳам юзбоши, тулкиси ҳам юзбоши, бу билан чап чиқишманг, ўша жодини уйига элтиб берсангиз бўлар эди,— деди.

Шундан кейин сўфига худо берди: дадамни ҳар қаерда ва ҳар важ билан ёмонлайдиган, ҳар нарсадан бир ишқал топиб хархаша қиладиган бўлди: Жарбулоқдан дадамнинг жияни келган эди, бу бола кимдандир чаённинг суратини чизишни ўрганган экан, мачитдаги ҳовуз атрофига ўрнатилган панжаранинг бир неча жойига чаённинг суратини чизибди. Сўфи буни кўриб дўконга шовқин-сурон билан келди: «Қиёматда чаёнга ким жон топиб беради!»— деб хўп чийиллади; бир куни имомнинг ҳужрасидан унинг кўкнор туядиган қайроғи йўқолибди, шу куни мачитга Кулала кирган экан, сўфи тўғри келиб Кулалани дўппослай кетди.

Дадам унинг хархаша-машмашаларидан безор бўлиб, Али-лайлакнинг жўраларидан Парпивоё деган йиғитни ўртага қўйди ва сўфининг ҳамма шартини қабул қилишга тайёр эканини билдириб, «ярашайлик» деди. Сўфи кўнмабди, «Мен бу чала кофирни маҳалладан кўчирмай ўлсам гўримда тикка тураман», дебди. Кофирдан чала кофир ёмон, кофирни худо яратган, чала кофир шайтоннинг васвасаси билан кофир бўлган эмиш. Парпивоё бу гапни жуда тутақиб, сўфини сўкиб гаширди.

Шундан кейин Али-лайлакнинг жўралари Валихон сўфини сўфиликдан бекор қилишга бел боғлашди.

Жўралар ўртага ташлаган чоралардан фақат эшакнинг миясини бериб сўфини жинни қилиш маъқул кўрилибди, чунки «ҳайтов»га солиб соқол-мўйлаби қириб ташланса, бу касофат соқол-мўйлабсиз ҳам азон айтаверишдан тоймайди, калтакесак ҳали чиққан эмас, «чироқ-поя» хатарли экан.

Бозор куни дадам билан Али-лайлак битта чўлоқ эшакни сотиб олишди. Бастоми қумига элтиб, тунука қутичада миясини олиб келишди. Кулала даладан кўкат териб келди. Бундан аям ўқчиб-ўқчиб саккизта сомса ясади. Парпивоё сўфини самоварга олиб қириб, куз кўкатидан бўлган «дори сомса»ни олдига қўйибди. Сўфи

яккита чой билан саккизта сомсани паққос тушириб, узун дуо қилибди.

Дадам бу ишни қилишда заррача тап тортмаган бўлса ҳам, сўфининг сомса еганини эшитиб ранги ўчди, пешингача қўли ишга бормади, назаримда, сўфининг азон айтиш ўрнига ҳанграшини, ҳанграб-чўччанглаб мачитдан чиқиб келишини кутар эди. Кулала икковимиз ҳам шундай кайфиятда азонни орзқиб кутардик.

Йўқ, сўфи пешинга азонни, чамамда, одатдагидан кўра пастроқ, лекин тутилмасдан айтди. Дадам беихтиёр мачитга томон қаради. Бу қарашда хайрият ва шу билан бирга норозилик маъноси ётар эди.

Сўфи намозгарда ҳам адашмади. Шомга яқин Алилайлак ва унинг жўраларндан беш-олти киши дўконга келишди, ҳаммаси ҳам имо-ишора билан дадамдан: «Сўфи қалай?» деб сўрашди. Дадам кулпб бош чайқади.

Орадан бир ҳафта ўтди. Дадам ҳар кунни азонга диққат билан қулоқ солар, охирда хуноб бўлиб: «Адашмаяпти, хумпар!»— деб қўяр эди.

Шундан кейин Парпивой бошлиқ шўх жўралардап уч-тўрт киши бошқалар билан маслаҳатсиз-несиз Валихон сўфини «чироқпоя» қилишибди: сўфини ярим кечаси тутиб, оғзига ҳожи дўпписини тиқишибди, оёгини осмонга қилиб, тимнинг устунига маҳкам боғлашибди-да, орқасига шам ўрнатиб, ёқиб кетишибди. Сўфи шу алпозда саҳаргача «чироқпоя» бўлиб турибди...

Буни элдан бурун кўрган самоварчи тугаётган шамни сугуриб ташлабди, қўрқув ва қийноқдан ўлар ҳолатга етган сўфини ечиб олибди ва уйига элтиб қўйибди.

«Чироқпоя» қилганлар, албатта, сўфи қишлоқдан қочиб кетди, деб ўйлашган, бироқ дадам билан Алилайлак жуда катта ташвишга қолишди: сўфи қишлоқдан қочиб кетса-ку хўп, қочиб кетмаса, юзига чарм қоплаб: «Мени Алилайлак билан темирчи уста шу аҳволга солди»,— деб юзбошига, мингбошига арз қилса нима бўлади?

Дадам сўфига ён бериш ва шу билан уни инсофга келтириш мақсадида бошқа маҳалладан уй қидирди.

ОДАМ ЗАВОДИ

Уй тезда топилавермади. Толеимизга Валихон сўфи узоқ ётиб қолди. Бунинг устига унинг тилини тиядиган бир ҳодиса рўй берди.

Нариги маҳалладаги Олим-саркор деганнинг боғида кўк шапка кийган зиндамбир¹ тўралар туришар эди. Булар ер-сув ишларига қарашса керак, анҳорга ола таёқ ўрнатиб, одамларнинг айтишига қараганда, сув ўлча-шар, деҳқонларнинг ерига қора номерлар қоқишар эди. Булар тўқима-сават извошни шалдиратиб дўконимиз ол-дидан тез-тез шаҳарга ўтишар эди. Бир куни мана шу шалдиरोқ извошнинг олдинги ўқи синиб қолибди. Уша зиндамбирлардан бири ёш бир барина билан бирга из-вошнинг ўқини яматгани дўконимизга келишди. Дадам буларга «эшак» қўйиб бериб, ўзи ўқни извошдан олишга киришди. Зиндамбир ўтирмай дадамга қарашди. Барина мени гапга солди. Унинг менга берган саволларига дадам тушунганича жавоб бериб турди-ю, барина уйимизни кўрмоқчи бўлди шекилли, дадам менга имо қилди. Мен уни ҳовлимизга бошлаб бордим.

Фарзанд доғини кўра-кўра жонида жон қолмаган аям ой-куни яқинлашган сайин ҳали туғилмаган боланинг ўлиб қолишидан ваҳимага тушар, гоҳ ошкора, гоҳ пин-ҳоний йиғлар эди. Барина аям билан қўл бериб сўрашди, уйимизни, туриш-турмушимизни кўрди, ҳатто сандалга ўтирди. Аям унинг имо-ишора билан берган саволлари-га имо-ишора билан жавоб берар, қорнини кўрсатиб йиғлар эди. Барина бир нималар деб унинг қорнини, бошини силади, кейин, аям айтмоқчи «дурбин»га солиб кўрди. Барина дурбинда кўрганидан кейин нима дер экан, деб аям ваҳима ичида тин олмай кўзлари жав-дираб турар эди. Барина унинг қорнига шаппалаб «ях-ши» деб қўйди. Кейинчалик билсам барина аямнинг суратини олган экан-у, аям «ичимни дурбинда кўриб», «яхши» деди деб суюниб юрибди.

Биз дўконга чиққанимизда дадам ўқни ямаб извош-га қўяётган экан. Барина зиндамбирга гоҳ кулиб, гоҳ ачиниб бир нималар деди. Зиндамбир дадам билан гап-лашди. Орада «докторхона» деган гап кўп айланиб қолди.

Булар Қўқоннинг Кўмир бозори маҳалласида доктор-хона очилганини айтиб, аямни ўша ерга олиб боришни маслаҳат беришибди.

Шундан кейин маҳаллада «темирчининг тўралардан ошнаси бор экан», «темирчининг уйига барина кебди», деб дув-дув гап бўлиб кетди.

¹ Зиндамбир — ер ўлчовчи.

Маҳаллада обрўимиз ошиб кетди. Назаримда дадам энди Валихон сўфн тугул ундан каттароғидан ҳам қўрқмас эди. Шу муносабат билан Али-лайлак, унинг жўраларидан бир неча киши қуллуқ бўлсинга келишди.

Дадам аямни ўша докторхонага олиб боришга жазм қилди. Барина «ичини дурбинда кўриб «якши» деганига шунчалик суюнган аям, албатта, докторхонада туғишга дарров рози бўлди.

Иш қистов бўлишига қарамай, дадам бир неча кундан кейин Қўқонга бориб докторхонани, унинг шарт-шаронтини кўриб, билди келди. Докторхона ҳақиқатан Қўмир бозорида, кичик аммамнинг уйига яқин кўчанинг ичида экан. Бу ҳақда аммадан ҳам, унинг эри тақачи уста Мўминдан ҳам тайинлик бир гап чиқмабди. Лекин уста Мўмин, шу маҳаллалик аллаким деган бир мусулмон этикдўзнинг ўрисдан олган хотини докторхонада тилмоч, деб эшитган экан. Дадам шу этикдўзга учрабди. Дадамнинг мўлжалига кўра, йигирма беш сўм пул бўлса ҳамма харажатга етар экан.

Дадам кўзини чирт юмиб, Али-лайлик ва унинг жўраларидан қарзга йигирма беш сўм йигиб олди. Ўша кун яқинлашганда Қўқонга жўнадик.

Биз кичик аммамнинг уйига тушдик. Эртасига амаким билан кампир келди. Бизнинг нима мақсадда келганимизни эшитиб, кампир дод-фарёд кўтарди.

— Нечук эканки менинг неварам ўриснинг қўлида туғилар экан! Вой, неварагининг қулоғига ким азон айтади!

Қани энди дадамнинг тушунтириб, алдаб айтган гаплари кампирнинг қулоғига кирса! Ниҳоят, дадам тутақиб кетди.

— Ўрисга нима қипти! Ўрисни мен яратибманми!— деб шовқин солди.

Амаким буларни мурасага келтирди.

— Майли, боланинг қулоғига азонни Абдуқаҳҳорнинг ўзи айтади,— деди.

Бу нарса, ҳақиқатан, дадамнинг эсига келмаган экан.

Дадам бу ҳақда доктор билан гаплашибди. Доктор кўнибди.

Шанба кuni аямни докторнинг ўзи келиб кўрди, душанба кuni докторхонага ётқиздик. Дадам икки кечаю кундуз докторхонанинг эшиги олдида ўтирди, мен дадам-

га нон, ту누ка чойнакда чой элтиб турдим. Учинчи куни эрталаб докторхонадан сариқ соч, кўк кўз ёш бир бари-на чиқиб қувноқ товуш билан:

— Уста Абдукаххар! Баранчук!— деб юборди.

Дадам ирғиб ўрнидан турди. Ичкарига отилди. Мен ҳам кирдим. Бояги барина дадамни аям ётган уйга бошлаб кирди. Аям кечаси туққан экан, тўрдаги ялтироқ сим каравотда оппоқ кўрпа-ёстиқ орасида фақат боши кўри-ниб ётар эди. Доктор хотин дадам икковимизни аямнинг чап томонидаги кичкина сим каравот олдига бошлаб борди ва оқ рўйжачанинг бир чеккасини кўтарди. Унинг остида бувак-укачам кўзларини чирт юмиб, қовоғини солиб ётар эди. Дадам болани қўлига олди ва икки қуло-гига азон айтди.

Уч кундан кейин аямни кўргани кўплашиб келдик: аммам, унинг қизлари — Ўлмасой, Мукаррамхон... Аям ўзида йўқ хурсанд, умрида ҳозиргидай хушчақчақ бўл-маган, бир айтиб ўн кулар эди.

Мен бошда қўрққан эдим, одам тортинса тўлғоқ қо-чади... Йўқ, булар тортинадиган иш қилишмади. Бечора маржалар мени ёш боладай оқ силовга солиб чўмилти-ришса бўладими! Кула-кула ўлибман. Маржалар ҳам хўп кулишди.

— Маржа эмас, барина дегин!— деди дадам.

— Йўқ, доктор хотинни барина дер экан, қолгани ҳаммаси маржа! Тилмоч хотин айтди. Мен ҳам маржа эмишман. Кула-кула ўлибман.

Укамга шу ернинг ўзида от қўядиган бўлдик. Аммам «Кўпайсин», «Турғун» деган номларни айтган эди, дадам унамади.

— Қўй, ирим-чиримдан ҳеч нарса кўрмадим, Умар-али қўямиз,— деди.

Умарали Али-лайлакнинг жўраларидан норғул, ба-қувват бир йигитнинг оти эди.

Уч кундан кейин доктор аямга жавоб бериб, дадам-га: «Извошда олиб кетинг, уйда бирон ҳафта ётсин»,— дебди.

Дадам бизни Бувайдига извошда олиб кетди, лекин қишлоқнинг кираверишида извошдан тушиб, уйимизгача бир чақиримдан ортиқроқ йўлни пиёда босиб кетдик, чунки гузардан извошда ўтиш, катталарни писанд қил-маслик бўлар, халқнинг назарида эса пулимиз ошиб-то-шиб ётганини кўрсатар, бундан ташқари яна «бу одам

губернатордан кам эмас, извошдан тушмайди», деган гапларга сабаб бўлар эди.

Қўни-қўшни аёллар чақалоқнинг ҳеч бўлмаса кичик чилласи чиқишини ҳам кўтиб ўтирмасдан дастурхон қилиб, аямни кўргани киришди. Булар, назаримда, лозимомаддан ҳам кўра, кўпроқ докторхонада туғилган болани кўргани киришар, ҳаммаси назаримда, ундан ўрислик белгиларини қидришар эди. Бунинг устига аям докторхонада кўрган-билганларини жуда ошириб гапирди: машинага солиб чўмилтирган, машинада кўрган, машинада овқат пиширган, машинага ётқизиб туғдирган...

Бир кампир ёқасини ушлади.

— Ё қудратингдан, нахтанн зовутга солади деб эшитган эдим, энди одам зовутн ҳам чиқипти-да!.. — деди.

Аямнинг одам заводида туққани Яйпанда «Зингер» олганимпздай оғизга тушиб кетди.

ТЕШИКТОШ

Валихон сўфи ҳамон касал, дўконимизга тўра келгани, уйимизга барина киргани обрўйимизни ошириб тинчгина ишлар эдик.

Кетмон ишлатилаверса ейилиб кетади, яримта бўлиб қолади, ишга ярамайди. Уртача деҳқон хўжалигида баҳордан кузгача беш-олтита кетмон ишдан чиқади. Янги кетмон фалон пул, ишдан чиққан кетмонни тиклаш — яъни пешлатиш икки баравар арзон тушади. Деҳқон янги кетмон сотиб олмай, бўш вақтида эскисини пешлатиб қўяди. Шунинг учун қиш кириши билан темирчига иш ёғилади.

Дадам чапдаст усталардан бўлиб, бир кунда ўн олти-тага етказиб кетмон пешлар эди. Дадам кетмонни тез ва яхши пешлаши устига хат билиши, назаримда бозорбошидаги уста Турдиалининг нонини яримта қилиб қўйди: пешланган кетмон бир-биридан фарқ қилмаса ҳам деҳқон ўз кетмонини олгиси келар. Уста Турдиали кетмонни олишда унга ҳар хил белгилар қўйса, дадам пўлат қалам билан кетмоннинг елкасига эгасининг отини ёзиб қўяр, деҳқон хат билмаса ҳам бунга жуда қизиқар, хурсанд бўлар эди.

Бувайдининг «тўнғак кўчирадиган шамоллари» қаттиқ совуқ олиб келди. Ҳар ўпқини бир жаҳон совуқдай майда шакар қор ёғди. Совуқ кундан-кун забтига олиб, да-

рахтларнинг шохи булдуруқдан эгилди. Мусичалар таптап тушиб ўлаверди. Шогирдимиз Кулала дўконда ётолмай, Чилон қорининг қароллари билан унинг оғилида ётиб юрди. Биз кундуз куни дўконнинг эшигини берки-тиб, чироқ билан ишлардик.

Мана шу кунларнинг бирида кўчадан хотин кншининг чинқириб додлаган товуши эшитилди. Ҳаммамиз югуриб чиқдик. Музлаб, афти бурушиб ётган анҳордан нари кўчанинг ўртасида ёш бир жувон ётар эди. Бозорбоши томондан думи қисиқ қора итни қувлаб келган аламон «Тўс!», «Ур!» деганича ўтиб кетди. Одам йиғилди. Кимдир: «Ия, Бабарнинг хотини-ку!»— деди ва қўрқувдан, оғриқдан беҳуш бўлиб ётган жувоннинг юзига сариқ қийиғини ёпиб қўйди. Жувонни кўтариб уйига элтгани болаларнинг кучи етмас, катталар эса номаҳрам эди. Кимдир Бабарни айтиб келгани чопди. Жувоннинг қуймичи ва болдиридан оққан қон қорни қизартириб, буғланиб турар эди.

Ҳаял ўтмай Бабар етиб келди ва хотинини даст кўтариб уйига олиб кетди. Болалар, биримиз сувга олиб чиқилган кўзанинг синиғини, биримиз жувоннинг ковушини, ёпишиб чиққан тўнини олиб унинг кетидан кетдик. Бабар Ҳатам самоварчининг хизматкори бўлиб, хотини билан хўжайинининг ташқисиди турар эди. Бабар хотинини авайлаб сандалнинг четига ётқизди. Хотини ҳушига келиб ингради. Қўшни хотинлар кириб келишди. Булардан шаддод бир кампир Бабарнинг қийиғини ечиб олди, иккига бўлди.

— Ис босиб боғлаш керак, дарров ис топ!— деди.

Бабар товдондан, васса бўйра шипдан ис йиғиб кампирга берди. Кампир яраларга ис босиб боғлади. Жувон анчадан кейин кўзини очиб ваҳима ичида:

— Қутурган ит эди шекилли?— деди.

Кампир унга тасалли берди.

— Қутурган бўлса нима, эринг Тешиктошга олиб боради. Тешиктошдан икки марта ўтсанг кўрмагандай бўлиб кетасан,— деди, кейин ўзи бормаган, кўрмаган бўлса ҳам, Тешиктош ҳақида гапириб берди.— Тешиктош узоқ. Бачқирдан ҳам нари, булут сув ичадиган дарёнинг бўйида. Овчилар шу дарёда булут овлашади, сув ичгани тушганда отиб олишади. Ҳар ўқ узилганда супрадай-супрадай булут узилиб тушаверади...

— Обораман, худо хоҳласа обораман!— деди Бабар.

Ўн кундан кейин Бабар хотинини Олқордаги аммасни-
никига олиб кетди, шу кўйи ўзи ҳам зим — ғойиб бўлди.
Орадан ўн кунча ўтгандан кейин бозор куни қулоқлари-
ни оқ қийиқ билан боғлаб олган Бабар икки елкасида
обкаш, қўшқулоқларда қатиқ, чамбараклардаги коса ва
шокосаларда қаймоқ, халта ва халтачаларда қурт, суз-
ма кўтариб дўқонимизга кириб келди. У бозорга ўтиб
кетаётган экан, дадам билан саломлашгани, ундан ҳам
кўра совуқ ўтиб кетган оёқларини иситгани қайрилибди.
Унинг чўзиқ юзи хийла сўлиган, катта-катта кўзлари
киртайган, қўллари кир, кийим-боши бир аҳволда, афти-
дан, кунни-туни ғам-койиш билан бўлиб ўзига қараш ҳам
юрагига сиғмас экан. Кулала оқ тарашадан гулхан ёқиб
берди, олдига иккита жириш нон, бир сиқим жийда қўй-
ди. Унинг айтишига қараганда, хотини кечалари билан
инграб чиқар, Бабар уни тезроқ Тешиктошга олиб бо-
риб, азобдан қутқариш учун пул йиғар экан. Олқордаги
сигирлик, лекин бозорга қатнолмайдиган одамлар қа-
тиқ-қаймоғини ва бозор-ўчарини Бабарга топшириб,
унинг хизмати бадалига ҳол-бақудрат бир нима бери-
шар экан. Бабар ҳозирнинг ўзида рўзгордан орттириб
саккиз танга нақд пул қилиб қўйибди, яна беш-тўрт
танга орттирса, хотинини олиб бетўхтов Тешиктошга жў-
нар экан.

Бабар исиниб, нон-жийда билан қорнини тўйғазиб,
худди қари одамдай ҳаммамизни дуо қилди, қатиқ-қай-
моқларини кўтарганича бозорга тушиб кетди.

Бозор қайтиш маҳалида кимдир: «Бабар ўғирлик қи-
либ қўлга тушди»,— деган хабарни тошиб келди. Бу ақл-
га сиғмайдиган гап эди. Дадам воқеани билиб келгани
мени бозор бошига юборди.

Бозорда одам сийрак. Тимдан берироқдаги кўчиб
кетган мисгарнинг дўқони олдида одам, кўпроқ болалар
тўпланиб туришибди. Қудрат чўлоқ деган пояки одам-
ларга куйиб-пишиб гап маъқуллаётибди. Бозорни айла-
ниб юрадиган пояки воқеадан бошдан-оёқ хабардор
экан.

Бабар охирги икки хурма қатиғини сотиб, харидор
хурмани бўшатиб келгунча қаймоқ бозоридаги катта
толнинг тагида турган экан, каппон томондан ҳайқирик,
«Ушла-ушла!» деган товуш эшитилибди. Бир гуручфу-
руш харидордан пул олаётганда биров пулга чанг со-
либ қочибди, Уғрининг шериги бўлса керак, гуручфу-

рушни ўғри қочган томонга эмас, қаймоқ бозорига томон йўллабди. Эс-ҳушини йўқотиб қўйган гуручфуруш тўғри келиб Бабарнинг ёқасидан ушлабди. Қўрқиб кетган Бабар гуручфурушни даст кўтариб, бошидан ошириб ташлабди. Гуручфуруш ўрнидан тура солиб жон аччиғида дод солибди ва яна Бабарга ёлчиқоқчи бўлибди. Бабар бир уриб уни ағдарибди. Воқеадан беҳабар халқ ўзидан катта ва саллалли одамни ураётган Бабарни ушлабди, отқоровулни чақирибди. Отқоровул уни кўчиб кетган мисгарнинг дўконига қамаб қўйибди. Ҳозир амин келиб уни сўраши керак экан.

Аминни чувалиб кетган салласини қўлтиқлаб олган гуручфурушнинг ўзи топиб келди. Амин Бабардан гап сўрамай-нетмай бошига, елкасига бир неча қамчи урди.

— Қани пул?

Бабар нима бўлганини, нима бўлаётганини тушунолмаган гаранг бир аҳволда гуппи тўнининг чўнтагидан бир сиқим чақа-танга олиб аминга узатди. Амин пулни олиб гуручфурушга берди. Гуручфуруш пулни олиб, Бабарга ўшқирди:

— Қолгани қани?

Бабар охирги икки хурма қатиқнинг пулини сўраётди, деб ўйлади шекилли, худди узр сўрагандай:

— Ҳали олиб келади, худо урсин агар...— деди.

Совуққа чидолмай ер тепиниб турган амин отқоровулга кўз қисди.

— Яна бирпас тур, шеригини айтса-айтгани, бўлмаса далага олиб чиқиб отиб ташла!

Бабарнинг кўзлари жавдирарди:

— Мени нимага оттирасиз, амаки, оттирманг... Хотинимни қутурган ит қопган, жуда ёмон қопган, ишонмасангиз одам юборинг, уйда йиглаб ётибди... Тешиктошга олиб борадиганман... Мени оттирманг, ишингиз бўлса буюринг. Ҳатам акадан сўранг, мен ишдан қочадиган йигит эмасман... Хотиним йиглаб ётибди.

Амин чиқиб кетди. Гуручфуруш ташқарига чиқиб Бабар берган пулни санаб кўрди, пул мўлжалига бир оз тўғри келди шекилли, отқоровулга бир мири чой-чақа узатди.

— Қолганини ундирсангиз яна бир мири бераман,— деди-ю, кетаверди.

Отқоровул Бабарга бақирди:

— Шеригингни айтасанми, ё отиб ташлайми?

Бабар тушунолмади.

— Менинг шеригим йўқ, Олқордан битта ўзим кўтариб келганман...

Отқоровулнинг жон-пони чиқиб кетди, уни туртиб-тепиб дўкондан олиб чиқди-ю, «отиб ташлагани» Эшонбуваннинг карвонсаройига томон ҳайдаб кетди. Болалар дув эргашди. Бабар йўл бўйи ёлворди:

— Жон ака, мени отиб ташламанг, худо хайр берсин... Хотинимни ит қопган, уйда йиғлаб ётибди...

Мен дўконга югуриб кириб воқеани айтдим. Қулала билан дадам ҳам чиқишди. Отқоровул Бабарни саройнинг тўридаги тешикдан далага олиб чиқди. Болаларгина эмас, бир талай катта одамлар ҳам йиғилди. Отқоровул милтигини ўқлади, «Айтасанми, йўқми?» деб бирикки ўшқирганидан кейин бир неча қадам орқага чекинди-ю, Бабарнинг калласини қорага олиб ўқ узди. Бабар ўқ келиб-тегишини кутиб бўлса керак, оғзини, кўзларини катта очиб, қимир этмай турар эди. Отқоровул орқасида турган одамларга юзланди.

— Ёпирай, бунақа баттол ўғрини уйримда кўрган эмасман, устидан ошириб ўқ узибман-у киприк қоқмайди-я!

Отқоровул Бабарни элтиб яна қамаб қўйди.

Эртасига Бабар тўғрисида хунук бир хабар эшитдик. Бу хабар рост экан, тафсилотини отқоровул гапириб берди.

Отқоровул Бабарни гапга солиб кўрибди, унинг бегуноҳ эканини билгач, қўйиб юборгани ижозат сўраб хуфтондан кейин аминнинг уйига борибди. Амин мингбошиникига кетган экан. Мингбошиникига шаҳардан меҳмонлар келган, зиёфат авжида экан. Отқоровул меҳмонхонадаги хизматкорлар билан ўтириб қолибди. Зиёфат саҳарга яқин тугабди. Отқоровул йўлда Бабар тўғрисида гапирган экан, амин «Ия, эсдан чиқибди-ку», деб жадаллабди. Келиб гугурт чақиб қарашса, Бабар дилдираб, бурчакка тиқилиб ўтирган эмиш. Унинг аҳволини кўриб амин «айб ўзингда» дегандай шовқин солибди:

— Эшик қулф эмас-ку, чиқиб кетавермадингми!

Бабар тиши тишига тегмай зўрға:

— Ўзингиз қамаб қўйдингиз-ку, пошшолик одамисиз,— дебди.

Амин эшикни катта очиб юборибди. Бабар дилдираб, дўкондан сёкин чиқибди, кейин бирдан югурибди; йиқи-

лнбди, ўрнидан зўрға туриб яна чопибди... Ким билади, шўрлик, нима учун Ҳатам самоварчининг самоварига кирмабди, нима учун бирон эшикни тақиллатиб тонг отгунча бошпана сўрамабди, «бемаҳалга қолганимдан хотиним хавотир бўлиб кўчанинг бошида ўтиргандир», деб ўйлаган бўлса керак!

Эрталаб йўловчилар Олқорнинг кираверишидаги якка бақатерак остида чўққайиб ўтирган бир одамни кўришибди; эрталабки қуёшнинг нурида эриб тўкилаётган булдуруқ бошига, елкасига тушса ҳам у қимир этмас эмиш. Бориб қарашса Бабар экан! «Нима қилиб ўттирибсан» деб биров елкасидан тортган экан, Бабар ағанаб тушибди, бечора совуққа қотиб ўлиб қолган экан.

Билмадим, орадан қанча вақт ўтди экан, Олқордан бир деҳқон кетмон пешлатгани келди. Дадам ундан Бабарнинг хотинини сўради. Деҳқон анчадан кейин хўрсиниб жавоб берди:

— Бечора эрининг ғамида жинни бўлиб қолди... Ёмон жинни бўлди, ўзини уриб, тишлаб, не азобда ўлди...

Уни қутурган ит қопганидан бу одам беҳабар экан...

ОҚПОШОНИНГ АРЗАНДАСИ

Валихон сўфи ўн кунча гоҳ ўзидан кетиб, гоҳ ўзига келиб, кўзига алланималар кўриниб, алаҳлаб ётди-ю, кейин оғир касалга чалиниб, икки ой деганда ўрнидан турди.

Қиш ўтди, баҳор ўтди. Тўралардан ошнамиз борлигини эшитган бўлса керак, Валихон сўфи бизга хархаша қилмай қўйди; жабр кўрганлиги ҳақида ҳеч кимга арз қилмаган бўлса керак, чунки бир жиҳатдан, «чироқ-поя» оғзинга оладиган гап бўлмаса, иккинчидан, тўралар олдида мингбоши-ю, юзбоши ҳам қўл қовуштирар эди.

Бундан ташқари ёзда юрт нотинч бўлиб қолди.

Герман билан уруш бошланганлиги хабарини биз Яйпанда икки ойдан кейин, ўшанда ҳам тасодифий суратда эшитган бўлсак, оқпошшо уруш ишларига мусулмонлардан мардикор оладиган бўлганини уч кунга қолмай эшитдик,

Ўн тўққиз яшардан ўттиз бир яшаргача ҳаммани олармиш!

Бувайди бўлисига беш минг ўн икки киши тушибди!

Бу кунлар деҳқончиликда қизгин иш палласи бўлишига қарамай, ҳар кунни намозгарга яқин кўчалар, гузар ғажум, тимнинг тагидаги иккита самоварга одам сиғишмайди. Босинқи ғовур: «Э, худо!», «Золимга ўзинг инсоф бер!»— деган нидолар...

Дадам ҳар ҳафта-ўн кунда темир, кўмир келтиргани Қўқонга тушиб турарди. Умрида шаҳарни кўрмаган кўпчилик деҳқонлар уни дунёдаги ҳамма гапдан хабардор, деб ўйлашар, шунинг учун дўконимиз олдидан одам аримас эди.

Бу кунларда деҳқонларнинг ўзлари ҳам гапнинг уяси бўлиб қолишди.

— Мардикорликка олинган одамларни заводга солиб кўзини кўкартирар эмиш. Одамни бу эшигидан киргизиб заводни бир бўкиртирса, нариги эшигидан кўзи кўкариб, нонни тескари тишлаб чиқаверармиш.

— Мардикор ўлса ўлигини сандиққа солиб тикка кўмармиш!

— Мардикор касал бўлса оёғидан осиб, оғзидан муниё олармиш.

— Қоф тогида бир мерган ов қилиб юрган экан, қараса калладай келадиган бир тош пастдан юқорига юмалаб кетаётган эмиш. Мерган тошни олиб губирнатирга элтиб берибди. Губирнатир уни оқпошшога юборибди. Оқпошшо тошни ёриб қараса, ичидан оппоқ панжа чиқибди. Пошшо кулибди, панжани тахтининг поясига қўйиб, қилич билан қийма-қийма қилиб ташлабди.

Бунақа миш-мишларнинг сон-саногі йўқ эди.

Қишлоқ каттакон азахонага ўхшаб қолди: босинқи ғовур, оҳ-воҳ, кўз ёши... Ҳамма кутади, ҳадемай, ўлик чиқинши, бутун қишлоқни бошига кўтарган қий-чув, йиғини, дод-фарёд ичида тобут кўтарилниши, яъни мардикорга олинган кишиларнинг рўйхати эълон қилиниши керак.

Бироқ, рўйхатдан дарак йўқ. Юрт оғалари бўлмиш мингбоши, Чилон қори, катта мачитнинг имоми Шарофиддин махсум, юзбоши, Абдурахмон пахтафурушлар маслаҳат қилишгани қилишган. Булардан биронтаси кўча ё гузарда кўринмайди, Одамлар буларни уйларидан ҳам топишолмайди,

Бирдан дув-дув гап бўлиб қолди: «Ҳамма хайға тушган экан, юзбоши Тошкентга дилғиром юбориб, пахта эккан чоракорини сўраб олибди, ўрнига шаҳардан мардикор олиб берибди». Ҳали рўйхат эълон қилинмасдан туриб, «Мен ҳам пахта эккан эдим», дея мингбошининг оstonасига бош урган деҳқонлар: «Менинг боламни, менинг эримни чоракор, қарол қилиб олинг, ўла-ўлгунича хизматингизни қилади, қулингиз бўлади»,— деб юзбошининг оёғига йиқилган аёлларнинг ҳисоби йўқ эди. Бир томонда йиғи-сиғи, бир томонда говур, ҳайқириқ, қарғаш...

Бу орада «кўзни кўкартириш», «оппоқ панжа» ва бошқа миш-мишлар ўрнига чин хабарлар тарқала бошлади: Хўжанда халқ гулу кўтарибди, тошкентликлар «биз мардикор бермаймиз» деб маҳкамага боришибди, фалон жойда халқ мингбошининг уйига ўт қўйибди, фалон қишлоқда одамлар аминни аламон қилишибди...

Ниҳоят, юрт оғалари ҳамма маҳалладан элликбоши билан имом ва обрўли кишилардан бир-иккитасини чақириб, йиғин қилишди. Йиғинда катта мачитнинг имоми мулла Шарофиддан юрт оғаларни ваколати билан ваъз айтибди, «амри подшоҳ вожиб» деган гаплардан кейин: «Мардикорликка хоҳлаган одам боради, хоҳламаган бормади, ўрнига одам беради»,— дебди. Бу гап ҳар бир хонадондаги, бутун қишлоқдаги азани тўйга айлантдириб юборди. Бироқ бу хурсандчилик кўпга бормади. Олнатқан мардикор жўнатиладиган кун айтилгач «Хоҳламаган одамнинг ўрнига ким боради ва бунинг эвазига нима сўрайди?»— деган савол ҳамманинг гирибонидан тўтди.

Маҳаллада «Пошшолик жинни» деб аталадиган Рўзи-гов деган овсар бир йиғит бор эди. Қачондир Бувайдига каттароқ бир тўра келганда Рўзи-говга ярим танга сийлов бериб, елкасига қоқиб қўйган экан, шундан бери унинг пошшолик жинни деб аташар экан. Унинг жиннилиги шундан иборат: жинни суймаган итни пичоқлаб ташлайди, қатикдан қўрқади, вақти чоғ бўлган вақтларда ҳаммаша шу ашулани айтади:

Олма берсам олмайсан,
Беҳи берсам олмайсан,
Қайси бойнинг қизисан?..

Тўра елкасига қоққандан бери Рўзи-гов қорни очса рўпара келган эшикни қоқиб овқат сўрар экан. Мардикорликка ўз ихтиёри билан боришга хоҳиш билдирган киши фақат шу бўлди. Уни Чилон қори укасининг ўрнига юборгани шошиб-пишиб етмиш беш сўмга сотиб олди. Ундан кейин одамнинг нархи юз, сал кунда икки юз, ҳатто уч юз сўмга чиқди. Кимдир етти юз ҳам сўрабди.

Юрт огалари яна қишлоқнинг казо-казоларини чақириб йиғни қилишибди. Йиғинда тўраларнинг раъйига мувофиқ шу юрт оғаларидан иборат юзбоши бошлиқ маҳкама тузилибди. Маҳкаманинг вазифаси мардикор олишда пошшоликка ёрдам бериш, шу билан бирга мардикорликка кетадиганлар ва уларнинг бола-чақасига қарашишдан иборат экан. Маҳкама номидан юзбоши гапириб, халққа ачинибди: «Одам ёллагани пул тополмайди, пул топса одам тополмайди, маҳкама халқнинг бу мушқулини ҳам осон қилиши керак»,— дебди. Унинг бу гапи ўша кунни ҳайитга, тунни бозоршабга айлантириб юборди. Уша кунни: «Юзбоши бувам яқинда мингбоши бўлармишлар»,— деган гап тарқалди.

Маҳкама мардикор пули йиққани ҳар маҳаллага иккитадан вакил тайинлади, халқдан йиғилган пулга одам сотиб олгани шаҳар ва бўлис бозорларига кишилар юборди.

Бизнинг маҳалладан мардикор пули йиққани ўзимизнинг элликбоши билан Валихон сўфи тайинланган экан, иккови дўконимизга келди. Дадам бошқа иш бўлмаганидан бозорчилардан тушган пичоқларни чархлаб ўтирар, Кулала чарх тортар эди. Сўфи даданинг юзига қарамаса ҳам ортиқ даражада мулозимат кўрсатди, ҳол-аҳвол сўради, ҳатто менга ҳам сўз қотиб: «Ҳа, қочоқ!» деб қўйди. Дадам шаҳар акси урган, закончироқ одамлигидан беҳабар экан шекилли, янги элликбоши гапнинг пўскалласини айтди-қўйди.

— Қани, уста, пулдан чиқарасизми, ё мардикорга борасизми? Беш юз сўм берганлар ҳам бўлаётибди, сиз уч юз сўм берсангиз бас, косиб одамсиз...

Дадам унинг сўзини ҳазилга йўйди:

— Оқпошшо «болгангни уравер, сенга ҳеч ким тегмайди» деган-ку?..

Валихон сўфи кулди.

— Биз ҳам шуни айтяпмиз,— деди шошиб.— Мардикор пулини беринг-у жойингиздан қимирламанг!..

Дадам яна ҳам мулойимроқ, яна ҳам ҳазилга тақаб деди:

— Мардикор пули хатга тушган, лекин ўзи бормаи ўрнига одам берадиган кишига чиққан бўлса керак? Мен хатга тушган эмасман, ёлғиз қўл косиб, бота-чақалик одамман.

Элликбоши сўфига қаради. Улганининг кунидан ғазабини ичига ютиб турган сўфининг ранги ўзгарди.

— Ҳамма вақт юртдан ўзингизни четга тортасиз-да, уста! Юртга келган тўй экан, нима қиласиз гапни кўпайтириб! Саккиз ойдан бери тўшақда ётган Одил бува ҳам хатга тушган эмас, лекин берди, юз сўм берди! Мадрайим чўлоқ ҳам хатга тушган эмас, лекин қатордан қолгани йўқ! Раҳматлик Норбўтанинг хотини тул боши билан топганини тутиб ўтирибди! Калимасини ўгириб ётган бир касал чол, туғма бир чўлоқ, бир тул хотинчалик эмасмисиз?! Қўйинг-э! Худо урди-кетди!

Сўфи қўлига тушиб қолган қайроқни улоқтириб юборди.

Булар билан гап талашиниш юзбоши ва бошқа балохўрларнинг оғзидаги суякка қўл узатиб, уларни ириллатиш бўлар эди. Булар ирилласа ҳар чоқ дадамга оғиз солиши, ҳар қанақа қилиб ҳам бўлса уни мардикорликка бериб юбориши мумкин эди. Шунинг учун дадам ён берди.

— Бисотимда эллик сўм пулим бор. Ёзда иш йўқ, кузда темир, кўмир керак...

Сўфининг кўзлари шохсоққадай ирғиб чиқди.

— Майли, ўшани ҳам берманг! Юртдан чиқдим, деб қўя қолинг! Юртдан чиқинг, бир пақирингиз ҳам керакмас!

Юртдан чиқиш тириклай гўрга кириш деган сўз. Узоқ савдолашгандан кейин дадам икки юз эллик сўм беришга рози бўлди. Бунинг эллик сўми нақд, икки юз сўмини уч кун ичида бировдан қарз кўтариб бериши керак эди.

Дадам икки юз сўм сўраб, ҳар йили баҳорда деҳқонларга бўнак ва қарз берадиган Чилон қорига учради. Қарз шу чоққача юз сўмига ўн сўм фойда билан берилар экан, мардикор пули чиққандан бери тобора кўтарилиб, йигирма, ўттиз, ҳатто қирқ сўмга етибди. Дадам шу

маҳаллалик темирчи бўлиб вақт-бемаҳал фойдаси тегишни, ишни арзон ва икир-чикирни бепул қилиб беришни назарда тутиб, Чилон қори икки юз сўмни юзига йигирма беш сўм фойда билан қарз берибди.

Дадам пулни элликбошига элтиб берди. Элликбоши икки юз эллиқ сўмни олиб «қизил қоғоз»ни йигирма сўмга берибди; дадам «Нега бундоқ?» деб сўраса, элликбоши: «Тушган пулни ҳукумат билиб қолса «халқ бой экан» деб ўлпонни кўпайтиради»,— дебди.

Пул йўқ, иш йўқ, дадам диққат, юрагига қил сирмасди.

Бир кун кечки пайт дадам икковимиз отиўлакда ёнгоқ ўйнаётган болаларнинг ўйинини томоша қилиб, муоллишдаги харсанг тошда ўтирган эдик, Али-лайлак келиб қолди. Унинг ҳам кайфияти яхши эмасди, мардикор пулга ҳўкизини сотиб берибди.

— Бунинг ҳаммаси хотинталоқ юзбошидан чиқяпти,— деди Али-лайлак нафаси титраб.— Пошшолик, мардикорликка ҳамма борсин, деган эмас экан, бу зангар мардикор пулини ҳамма хонадондан оляпти, юртнинг бошига келган кўргуликни қошиқ қилиб халқнинг қонини ичяпти. Қишлоқни қарзга кўмиб ташлади. Ноннсоф, юз сўмга ўттиз беш, қирқ сўмгача фойда қўяпти.

Али-лайлакнинг жўраларидан кўпи мардикор пули бергани қурби етмай, ўзи борадиган бўлибди. Булардан бири — Эрмат деган йигит мардикор пулига ерини сотиб бермоқчи бўлган экан, юзбоши ярим баҳо қўйибди. Юзбоши шафе, шафелигидан кечмагунча ерни бошқа одам ололмас экан. Али-лайлак қишлоқнинг йигитларини сўка кетди.

— Бу замоннинг йигитлари ҳезалак бўлиб кетган! Зоғора ундай қовушмайди! Бун юзбоши ҳам, бошқаси ҳам биледи-да, шунинг учун ҳеч нарсадан тап тортмай қилгилигини қилаверади. Ҳаммамиз латтамиз, латта бўлмасак бу зангар юзбошининг ҳар бошига минг бало ёғдирмасмидик! Ярим пақир тиллани ўтда эритиб, унинг тўймас кўзларига, бўғзига қўймасмидик!..

Али-лайлакнинг тилига чиққан бу гаплар, назаримда, даданинг, балки бутун қишлоқнинг дилида ўта доғланган ёғдай тутаб ётар эди.

Ҳақиқатан шундай бўлиб чиқди.

Орадан бир неча кун ўтди. Бир куни намозгар пай-

тида бозорбошидан устма-уст иккита ўқ чиқди. Ҳаял ўтмай яна уч-тўртта ўқ отилди, ундан кейин ўқ бодроқ бўлиб кетди. Кулала икковимиз кўчага югурган эдик, дадам қайтарди, уришиб берди, бориб эшикни занжирлаб келди. Ўқ овози сийраклашди, лекин дод овози эшитилди: «Вой дод!.. Вой дод! Юзбошини ўғри босди, келавер!» Додлаган одамнинг ўзи бўлса керак, ашула бошлади: «Ойда, йилда бир келган меҳмонидан айрилмасин...»

Қоронғи тушгунга қадар гоҳ якка-дука ўқ, гоҳ дод, гоҳ ашула товуши эшнтилиб турди-ю, бирдан жимиди. Шу жимиганича эрталабгача бутун қишлоқ ернинг қаърига кириб кетгандай тиқ этган товуш чиқмади. Дадам бомдодда мачитга чиқиб хабар топиб келди: ўғрилар юзбошини жодида уч бўлак қилишибди, кейин керосин сепиб ўт қўйишибди. Кейинчалик гап чпқди: ўғри босганда юзбошининг шаҳарлик қайин синглиси томга чиқиб янтоқ орасига яширинган, ўша ерда туриб ўғриларнинг номини этагига ёзиб олган, бутун бўлган ишни кўриб турган экан. Уммат деган бир йигит юзбошининг олдига бир этак тилла тўкибди, «егин», дебди. Юзбоши тилладан ютолганича ютиб, охири ютолмай қолганидан кейин Уммат унинг оғзига тиллани зўрлаб тиқибди.

Пешиндан кейин Кулала икковимиз дадамнинг йўқлигидан фойдаланиб томма-том тимгача бориб, тимнинг тепасига чиқиб олдик. Бу ердан Қўқон йўли, Бувайдининг киравериши, юзбошининг токи ва унинг остида кўк айвони барала кўриниб турар эди.

Бу ёғи юзбошининг дарвозасигача, у ёғи Қўқон йўли — кўчанинг икки томони лиқ одам. Бутун Бувайди гўё кўчиб чиқибди. Ҳамма салла ўраган. Отқоровуллар у ёқдан бу ёққа чопган, йўртган, қаттиқ шивирлаб кимгадир дашном берган, сафдан салгина чиққан одамни юзи-кўзи демай қамчилаган...

Хийла вақтдан кейин Қўқон томондан бир тўда отлиқ кўринди. Халқ бир гуриллади-ю дарров жимиди. Аллақандай товушлар, ҳайқириқлар эшитилди. Халқ энгашди. Отлиқлар аста-секин яқинлаша бошлади. Олдинда оқ кийим, оқ шапка кийиб, сариқ погон таққан учта тўра, уларнинг ўнг томонида ўзимизнинг мингбоши, чап томонида катта салла ўраган кишилар, орқада бир талай солдат. Булар икки томонда энгашиб тур-

ган халқ орасидан ўтиб ўнг томонга, юзбошининг ҳовлисига томон бурилишди, отдан тушмай дарвозадан кириб кетишди. Халқ ҳамон энгашганича қимирламай турар эди. Биз юзбошининг ҳовлисига яқин боргани кўрқдик.

Халқ аста-секин қоматини ростлади. Ҳаял ўтмай «чиқди-чиқди» деган гап ўрмалади. Халқ яна энгашди. Шу аҳвол намозгаргача давом этди. Намозгаргача халқ неча-неча қоматини ростлаб, неча-неча энгашди. Ниҳоят, намозгарга яқин отқоровуллар шовқин солиб, тўралар чиқаётганидан халқни хабардор қилди. Халқ яна энгашди. Оптиқ тўралар, уларни кузатиб қишлоқ казо-казолари дарвозадан чиқишди. Уларнинг кетидан солдатлар йигирмадан ортиқ деҳқонни қуршаб, Қўқонга ҳайдаб кетишди. Буларнинг орқасидан ҳеч ким эргашмади.

Тўралардан бири бировни сўроқ қилаётиб, юзбошини «Оқпошшонинг арзандаси эди», дебди. «Бандиларни оқпошшонинг ўзи сўроқ қилар эмиш», деган гап тарқалди.

Дадам билан Али-лайлак тўралар келиши хабарини эшитган замон Валихон сўфининг чақувидан кўрқиб, дадамнинг Толлиқдаги бир ошнасиникига қочиб кетишган экан, дадам ярим кечаси келди.

ДУҚЧИ ЭШОННИНГ ҚУЛАНҚАСИ

Тўралар шунча одамни ҳайдатиб келди-ю, гўё қишлоқнинг тепасига шапкасини илиб қўйди: халқ ҳамон энгашиб тургандай, ҳамма ёқ жим-жит, на бирон товуш чиқади, на оҳ-воҳ, Али-лайлак айтмоқчи, «йиғлаган ҳам энгига йиғлар» эди.

Тўралар ҳайдатиб кетган одамлардан бири, йўқ, улардан бири эмас, англашилмовчилик орқасида тўпга қўшилиб кетган Мадрайим деган бир йигит Қўқондаги «Оқ уй»да беш ой ётиб қайтиб келди. Солдатлар бандиларни Учқўприкдан ҳайдаб ўтаётганда бу йигит нима бўлиб кўприкнинг устида туриб қолган экан, олдинги солдатлар индашмабди-ю, орқадагилардан бири уни тўпдан чиқиб қочмоқчи бўлган банди гумон қилиб, милтигининг қўндоғи билан елкасига битта

туширибди-да, бўйнидан итариб тўпга қўшиб юборибди. Солдат, тўра ё бирон амалдор бир нима қилса «нега, нима учун» деб сўраш ҳеч кимнинг хаёлига келмайдиган бўлгани учун Мадрайим тўпга қўшилиб кетаверибди. Турмада уни рўйхатга ёзиб қўйишибди, эҳтимол, бандиларнинг ўзлари жўрттага ёздиришган бўлса: яхшигина овози бор, баъзан ўзи қўшиқ ҳам тўқир экан:

Осмондаги паррандалар бориб айтинглар,
Фарзандингиз Қўқондаги «Оқ уй»да, денглар,

Сим-сим, дедим, симлар дедим, симлар қўйнимда,
Зарра гуноҳ менда бўлса қилич бўйнимда...

Беш ой ўтиб Мадрайимнинг буткул гуноҳсизлиги маълум бўлгандан кейин кулиб-кулиб қўйиб юборишибди. Мадрайим мардикорликдан қочиб келган ва қўлга тушиб қамалган икки қочоқ билан ҳамгап бўлибди. Булар мардикорликка борилган юрт — «совуқ дўзах» дейишибди, у ердаги меҳнат, тирикчиликнинг «мақтов»ини хўп келтиришибди: бурнини, қулогипи, оёқ-қўлини совуққа олдириб, пучуқ, чиноқ, чўлоқ бўлганларнинг ҳисоби йўқ; қўли, оёғи кесилиб, келига ўхшаб қолган шўрликлар ҳам бор экан; очликдан, совуқдан ўлганларнинг ўлиги кўмилмай йиртқичларга ем бўлар экан... Мардикор олинаётган кунлари «мардикор ўлса сандиққа солиб тикка кўмармиш, оёғидан осиб мўмиё олармиш» деган миш-мишлар бу гапларнинг олдида ҳеч нарса бўлмай қолди.

Лайлакқор уриб турган бир кун эди. Бирдан бозор бошида дод-фарёд кўтарилиб қолди. Дадам хабар олиб келгани мени бозорбошига юборди. Тимнинг остига беҳисоб хотин-халаж тўпланган, қий-чув, болалар йиғлаган... «Уйнинг куйсин, мингбоши!», «Боланг ўлсин, юзбоши!». Қатта мачитнинг имоми Шарофиддин сўрига чиқиб аёлларга хитоб қилди:

— Мусулмонлар! Юрт бузуқи каззобларнинг сўзига инонманглар! Ярим подшоҳимиз Куропаткин ҳазратлари қўл остларидан мардикорликка кетган фарзандларининг ҳолидан ҳар куни ва ҳар соат хабар олиб турибдилар. Ҳамқишлоқларимиз худонинг паноҳида ва подшо ҳазратларининг ҳимоятида соғ-саломат ризқларини те-

риб еб юрибдилар. Иншоолло, яқин фурсатда дийдор кўришамиз. Илоҳо, омин!!..

Ҳамма гуриллаб фотиҳага қўл кўтарди. Аёллар бирпас жим бўлиб яна йшғи, ғовур, шовқин-сурон, қарғиш бошланди.

Ҳеч қачон шоп-шалоп тақиб юрмаган мингбоши шоп-шалопини тақиб, милтиқли учта йигити билан тимга кириб келди. Аёллар бирпас жим бўлишди-ю, яна ҳам қаттиқроқ шовқин-сурон кўтаришди.

— Уйинг куйгур, мингбоши, эримни топиб бер!

— Барқадар топмагур, боламни топиб бер!

Милтиқли йигитларнинг дағдағаси, ҳавода ўйнаган қамчилар ҳам аёлларга кор қилмас эди. Бир хотин, паранжиси бошидан тушиб кетганига қарамай, шовқин солганича аламонни ёриб ўтди-ю, қўлидаги боласини мингбошининг оёғи остига қўйди.

— Ол, ўзинг боқ, уйинг куйгур!

Унинг кетидан яна бир неча хотин боласини минг бошининг оёғи остига ташлади. Дод-фарёд ер-кўкка сизмас эди. Мингбоши икки-уч қадам орқага чекинди, милтиқли йигитлар болаларни олиб оналарига, оналари олмагандан кейин рўпара келган хотинларга тутқизишар, болалар чириллаб йиғлашар эди.

Мингбоши бошига ёғилиб турган қарғиш ва ҳақоратлардан газабланмади; ҳар бир хотин орқасига юзларча, мингларча орқак-аёл турганини сезди шекилли, уларни яхши гап билан инсофга келтиргани уринди, ниҳоят, орқаси билан юриб бориб сўрига чиқди.

— Шошманглар, қулоқ солинглар!— деди,— бирламчи, ғаламис одамларнинг гапига қулоқ солманглар, иккиламчи, ўзларинг биласизлар, мардикорликка кетганлар кўпи билан олти-етти ойга кетган, қўш маҳалигача битта қолмай келади.

— Битта қолмай ўлади!— деди бир хотин бақириб.

— Ўлмади... Учламчи, ҳаммамиз бир мусулмонмиз, бир-биримизга тикан киришини раво кўрмаймиз, мен еизларга айтиб қўяй: пошшолик билан ўйнашиб бўлмайди, битта ўйнашган андижонлик Дукчи эшонмиди? Бу воқеани билганлардан сўранглар. Билган одам бўлмаса мен айтиб берай: шу одам пошшолик билан ўйнашиб, ўзи билан ўн бир кишининг бошини еди — ҳаммаси осилди!

Шу ерда ббшига тўнча ёпиниб турган бир кампир йиғлаб:

— Рост, шундоқ бўлган эди,— деди.

Мингбоши дарров уни қўлидан тортиб сўрига чиқарди.

— Гапиринг, она, кўрган бўлсангиз буларга гапириб беринг!— деди.

Кампир қўрқиб кетди, мингбошига қаради, мингбоши «гапир» деб турганидан қейин, титраб, гоҳ халққа, гоҳ мингбошига қараб гапирди.

— Рост, ўн бир киши осилган эди... Ибрат қилган эди... Ун бир кишини оспанда ибрат бўлсин, деб бутун Андихондаги болаларни йиғиб келган эди... Ушанда менинг Қенжабойим қўрқиб шайтонлаб қолган эди...

Ҳали аёлларга қўшиб шовқин солган, йиғлаган бу кампир, афтидан, ҳозир нимага гувоҳликка ўтаётганини ўзи ҳам билмас эди.

Мулло Шарофиддиннинг «юрт бузуқ одамлар», «яқин фурсатда дийдор кўришамиз» дегани мингбошининг «ғаламис одамлар», «мардикорлар қўш маҳалигача битта қолмай етиб келади» деганига тўғри келгани, яъни икковининг гапи бир жойдан чиққани аёлларга тасалли берди, Дукчи эшоннинг ваҳимали кўланкаси эса кор қилди.

Аёллар тим остидан кетган бўлса ҳам, ҳеч ким уйига кирмади, лайлакқор ёғиб турганига қарамай, тор кўчаларда ҳамон йиғи-сиғи давом этди.

Мен дўконга келиб воқеани дадамга батафсил гапириб бердим.

Қўқон турмасидан мардикорлар тўғрисида гап топиб келган Мадрайимни шу куни «банди қилиб, сизга¹ олиб кетишди», деган гап тарақалди.

АРАФА

Хутнинг ўрталарида кимдир Қўқондан; «Оқпошшо тахтдан тушибди, ҳуррият бўлибди»,— деган гапни топиб келди. Бутун қишлоқ ва ҳар бир қимирлаган жоннинг пошшога катта-катта даъволари, ҳурриятдан беҳисоб умид ва орзулари бордай, гарчи даъво ва умид-орзулар нимадап иборат эканини ҳеч ким аниқ айта олмаса

¹ Сиз — ҳозирги Фарғона шаҳри.

ҳам, Бувайди арафа тусини олди. Ҳамманинг назарида ҳурриятнинг чашмаси — мардикорликка кетганларнинг бетўхтов, шу кун, шу соатда қайтиб келиши, шу воқеа бўлса ҳурриятнинг бошқа неъматлари келаверадиганга ўхшади.

Бир ҳафта ўтди, икки ҳафта ўтди, мардикорлардан дарак бўлмади; аксинча, аллақерда яна мардикор олинаётгани ҳақида овоза тарқалди. Жунбушга келган, асаларининг уясидай ғувиллаган қишлоқ яна жим-жит бўлди-қолди.

Ҳут ўтди. Ҳамалнинг охирида «Мардикорларга жавоб бўлибди», деган хабар келди. Бу хабарга энди ҳеч ким ишонмаса ҳам, мардикорларнинг яқинлари, қариндош-уруғлари, ёр-дўстлари, ҳатто бегона одамлар ҳам «совуқ дўзах»дан эсон-омон чиқиб келадиган, юрти маъмур қиладиган «мард йигитларнинг бир бўлагини» билан дийдор кўришгани бозорбошига, ундан нари Учкўприкка, қолаверса, бу ёғи Бағдод, у ёғи Қўқон станциясигача боришди. Бу одамларга мардикорлар узоқ юртлардан келишини, бир ҳафта-ўн кун деганда етиб келолмаслигини ҳеч ким тушунтиролмас эди.

Орадан кўп ўтмай, мардикорлардан олдинроқ совуқ бир хабар етди келди. Қўқондаги катта тўралардан бири: «Пошшолик ўз иззати билан поездга солиб юборган мардикорлар келади, иззатиңи билмай қочиб кетганлар етиб келолмаса ҳам ажаб эмас», — дебди. Бу «қочиб келган бўлса, ёки энди поездда келса келгани, йўқса ўлгани», деган сўз, буни қишлоқ аҳли жуда яхши тушунар эди.

Вақтида мардикор пули қишлоқнинг илгини қуритгани учун деҳқон қишда керакли асбоб-ускунасини шайлаб қўёлмади.

Кўп хўжаликларнинг умиди мардикорликка кетган кишиларидан эди, бунинг ҳам тайини бўлмади. Шундай қилиб, кўклам ҳаром-ҳариш бўлиб ўтди. Бунинг оқибати нима бўлишини ҳамма билар эди, шунинг учун қўлида ғалласи бор деҳқонлар, катта аллофлар бозорга дон чиқармай қўйди. Бунинг устига «ҳурриятда чиққан пул»га одамлар шубҳа билан қарашар, «ҳукумат лоақал икки тахта оқ тунука ҳам тополмай, қоғоз танга чиқарган бўлса у ёғига вой»¹, дейишар эди.

¹ Муваққат ҳукумат танга ўрнига марка чиқарган эди.

Али-лайлак бўғилар эди

— Бу қизталоқ оқпошшо келиб-келиб кўкламда, ер тобига келиб, ҳансираб турганда тахтдан тушганини қара! Чилон қори билан Эгамбердибой замон нима бўлишини билмай ҳар йили қарз, бўнакка берадиган пулини тишининг ковагига тиқиб қўйди, бировга бир мири бермайди!

Нарх-наво кўтарилиб кетди. Қимматчилик ҳадемай пулга нон топилмайдиган қаҳатчиликка айланди.

Очлик бўлганда деҳқон келисининг кирн, тегирмончи дўпписининг чанги билан бўлса ҳам нарироққа бориб олади, лекин косибга қийин. Темир, кўмир қимматлиги устига одамлар ҳеч нарса буюрмай, ҳеч нарса сўрамай қўйишди. Иш йўқ. Қани энди биров лоақал битта пичоқ чархлатса!

Дадам ҳар эҳтимолга қарши дўконни очиб ўтирар, Кулала икковимиз битта чархни кўтариб кўчама-кўча, қишлоқма-қишлоқ кезар эдик. Бирор иш чиқиб қолса, Кулала чархлайди, мен чарх тортаман. Асбоб оғирроқ бўлса-ю қийналиб кетсам, асбобнинг эгаси менга раҳм қилиб, чархни ўзи тортар эди. Бу қилган ишимиз бадалига пул эмас, дадам тайинлаганича «чайнаса юшайдиган нима бўлса» олар эдик.

Аям ҳар куни эрта-ю кеч ирим қилиб дастурхон ёзар, «чайнаса юшайдиган» ҳеч нарсамиз бўлмаса, қуруқ чой — тутнинг барги, жийданинг пўстлогини дамлаб ичар эдик. Бир куни аям кўзига ёш олиб, дадамдан ўп-калади:

— Беғамсиз, рўзғорнинг ғамини емайсиз, семириб кетяпсиз, — деди.

Дадам кулди.

— Мен семирсам майли, сизларни семиришдан худо сақласин, — деди.

Дадам семирган эмас, шишган экан...

Шу кунларнинг бирида дадам қора сигир етаклаб келди. Сигир бўғоз эди. Кейин билишимча, сигирни дадам «зингерлик бой» бўлган вақтида орттнрган тўппончасига алишган, тўппончанинг устига иккита қўштинг милтиқнинг қувурини кесиб, қисқартиб, илоннинг бошига ўхшаш учта данков — куракча ясаб берган экан. Деярли ҳар кеча бировнинг уйига босқин бўлади, деворини тешиб молини олиб кетади. «Босма», «тешма» деган

гаплар кўп эшитилар эди. Бувайди билан Қўқон йўлида қароқчилар ҳам пайдо бўлди.

Қора сигирнинг думига тикилиб, тут пишиғига етиб олдик.

Ҳар куни кечаси дадам билан Қулала дала айланиб, яшириқча хашаки тут қоқиб келишар эди. Тез кунда бу серуруғ, шилимшиқ мева кўнгилларга тегди, ҳарчанд оч бўлсак ҳам оғизга олгани юрагимиз безиллар эди. Шундан кейин унинг сувини сиқиб шинни қиладиган бўлдик. Бу ҳам жонга тегди. Шиннини кўришим билан оғзим сув очар, кўнглим айнир эди. Укам Умарали шиннилик косани узоқдан кўрса ҳам ғиншийдиган бўлди. Умарали бирон ноҳўя иш қилса, мен уни: «Ҳозир шинни ялатаман!»— деб қўрқитардим.

Арпага ўроқ тушди, мева-чева чиқди, лекин бари бир қаҳатчиликнинг дами қайтмади. «Кунжара ебди», «Уйида шишиб ўлиб қолибди», «Фалончи қизини симликка берибди», деган гаплар тез-тез эшитилиб турар эди. Назаримда:

Шафтолн шохи арзон,
Ҳар нарсадан қиз арзон.
Баҳосини сўрасанг,
Қалами кўйлак, бўз иштон...—

деган ашула ўшанда чиққан эди.

Толеимизга сигиримиз туғиб берди. Биз тутхўрликдан сутхўрликка ўтдик. Сут, қаймоқ, қатиқ, ёғ, сузма, қурт... Баъзан сут-қаймоқни донга алишар эдик. Хийла жонимиз кириб қолди. Дадам баъзан ҳазиллашиб аямга: «Сигирнинг думидан маҳкамроқ ушла, бу жонивор бизни қилкўприкдан ўтказиб қўяди»,— дерди.

Мен баъзан иш бўлганда дамгарлик, бекорчиликда дўкон пойлашдан озод бўлиб, қўриқда сигир боқадиган бўлдим. Дадам ҳар куни эрталаб ярим сўмга туянинг кўзидай зоғора нон олиб беради, мен шу кетганимча намозгарда қайтардим. Қўриқда мендан бошқа молбоқар болалар ҳам бор, биз пайт пойлаб бир-биримизнинг сигиримизни эмар эдик.

Ҳамалнинг ўрталарида жавоб берилган мардикорлар жавзанинг бошларида биттадан-иккитадан бўлиб кела бошлади.

Буларнинг қайтиши қишлоққа вабо оралаган кунларга тўғри келди.

Кўчамизнинг охиридаги гўнг тўкиладиган майдонда бўйра дарвоза бўлиб, бу Абдураҳмон бува деган аёлманд бир мўйсафид деҳқоннинг қўраси эди. Чол уч ўғлини уйлантирган, бешта қизини узатган, саккиз оила, бир дунё неvara-чевара бўлиб, қўрада қарийб бир маҳалла одам турар эди. Бир ҳафта ичида мана шу қўрадан учта ўлик чиқди. Ундан кейин Абдураҳмон буванинг бозорбошилиқ жияни қазо қилди. Унинг йигирмаси ўтмай туриб Абдураҳмон буванинг ўзи вафот этди. Қишлоқ бўри оралаган қўтондай бесаранжом бўлиб қолди. Мачитлар тўла — ҳамма, ҳатто дадам ҳам намозхон бўлиб қолди. Бемаҳал қичқирган хўроз, ер тирмалайдиган итларга қирон келди. Кимдир гўристондан қайтган тобутни тўнкариб қўймаган экан, одамлар уни аламон қилиб юбориша ёзди. Аллақайси мазорнинг ғорида чилла ўтирган бир азиз Абдураҳмон бува тўғрисидаги гапни эшитиб: «Ўша қўрадан чиққан энг биринчи мурданинг оёғи чалмашиб қолибди, мурданинг оёғи чалмашса, уруғини тортади»,— дебди. Абдураҳмон буванинг узоқяқин ҳамма қариндошлари жон аччиғида оёққа босишди ва ўша мурданинг қабрини очиб, оёғини тўғрилаб қўйгани қишлоқнинг ўртасидаги тепалик — гўристонга йиғилишди. Талай томошабнн ҳам бор эди. Биз, болалар дарахтларнинг шохига, томларга чиқиб узоқдан қараб турдик. Йиғилган одамлар орасидан йиғи-сиғи эшитилиб турган эди, бирдан ғовур кўтарилди-ю, яна тинди. Бир оздан кейин яна йиғи-сиғи бошланди, лекин узоқ давом этмай дарров жимиди. Одамлар аста-секин тарқалишди. Шу билан Абдураҳмон буванинг уруғидан бошқа ҳеч ким ўлмади. Орадан уч-тўрт кун ўтар-ўтмас дадам «қишлоққа вабо келгани рост шекилли, Исомиддин элликбошини олиб кетибди», деб келди. Шундан кейин ажал калхат сингари қишлоқ устида жимгина парвоз қилиб, ҳар куни бир, баъзан икки, ҳатто уч хонадонни қон қақшата бошлади.

Қишлоқ ваҳима ичида, ҳеч ким уйдан чиқмас эди. Қўшнймиз Ҳатам самоварчи қазо қилди. Жаноза ўқигани, тобут кўтаргани одам бўлмай, ўлик пешингача туриб қолди.

Мардикорларнинг кела бошлаши мана шу кунларга тўғри келди.

Ҳар куни қишлоқнинг ҳар томонидан йиғи чиқади — бпров вабо ё очликдан ўлган, ё қазо қилган бирон кишининг мардикорга кетган яқин кишиси келган, ё бўлмаса мардикордан қайтган киши бировнинг ўлими хабарини олиб келган бўлар эди.

Сунбуланинг охирларигача кўп ҳовлилар, бутун-бутун маҳаллалар ҳувиллаб бойқушхонага айланди. Бу ҳовлиларда пишган мевалар, егани одам бўлмаёки ёки одамлар ҳазар қилиб, тўкилган жойида чириб, шохида қолиб кетар эди. Ниҳоят ўликдан «ер тўйди» — вабонинг шиддати сусайди. Кузнинг мадади билан очлик ҳам сепилди. Одамларга бир оз дармон кирди.

Кўқонлик амалдор айтмоқчи «пошшолик ўз иззати билан поездга солиб юборган» мардикорлар мезонга қолмай батамом етиб келишди, «иззатини билмай қочиб кетганларга» аза очилди.

Узоқ юртлардан кузга яқин етиб келган мардикорлар «Ленин», «болишбек» деган сўзларни олиб келишди. Бу сўзларнинг маъносини шу кунлари Жарбулоқдан келган катта аммамнинг ўғай ўғли Саидакбархон эшондан билдик.

Бу одам эшон бўлса ҳам менинг тасаввуримдаги узун соқол, салласи катта, кўзини юмиб тасбеҳ ўгириб ўтирадиган эшонлардан эмас эди. Саидакбархон шаҳарда кўрган-эшитганларидан гапириб, икки хуфтонгача ўтпрдик. Бу орада аям менга «ётгин» деб икки-уч хўмрайди, мен ҳар сафар турмоқчи бўлиб яна ўтириб қолар, кўзимни гижимлаб келаётган уйқуни қочириш учун кўзимга секин туфук суркаб қўяр эдим.

Саидакбархон Ленин тўғрисида гапириб, унинг етмиш икки фирқа тилини билишини, оқпошшони йиқитганини, урушни тўхтатиш тўғрисида гирмон пошшосига ҳам сўзи ўтганини мақтади, лекин «бой билан камбағални баравар қиламан» деган ниятидан кулди.

— Хом сут эмган банда шу-да, бўйидан бир қаричгина юқорироққа чиқса дарров худойи таолонинг соясига тиг уради. Намруд ҳам шундай қилган, худога ўқ отган... Худонинг азми билан биров бой, биров камбағал бўлибди, беш панжани баравар қилиб бўлар эмишми!

Саидакбархон эртасига азонда, қаттиқ ёмғир ёғиб турганига қарамай, Бачқир қишлоғига ўтиб кетди.

Ёмғир пешиндан кейин тинди. Бесаранжом қора бу-

лутлар орасидан офтоб мўралади. Кўчада қўнишган одамлар пайдо бўлди. Дўконимиз олдига бир неча киши йиғилди. Ҳамманинг оғзида ҳар хил гап, лекин бу гапларнинг энг қизиғи Ленин тўғрисидаги гаплар эди. Дадам Ленин бой билан камбағални барабар қилмоқчи эканини айтди. Бунга биров тушунолмас, биров ишонмас эди. Али-лайлак бошининг орқасини қашлаб туриб:

— Хўп,— деди,— Ленин бой билан камбағални барабар қилар экан, қанақасига барабар қилади, бойни камбағал қиладими ёки камбағални бой қиладими?

Гапга аравасоз уста Нуъмон аралашди:

— Камбағални бой қилса ҳам бойга зиён, бойни камбағал қилса ҳам бойга зиён; ҳар нечук, Ленин дегани камбағалдан чиққан одамга ўхшайди, камбағал бўлганда ҳам камбағалликнинг жабрини жуда кўп тортган одам бўлса керак.

Лениннинг бу нияти оқпошшо йиқилгани билан ҳурриятдан умид узиб жимжит бўлиб қолган қишлоқни жунбушга келтирди. «Хуррият» деган гап яна бош кўтарди, лекин энди одамларнинг амалдорларга даъвоси, ҳурриятдан умид-орзулари аниқ ва бунинг мағзида бой-камбағал, амалдорларнинг зулми, бойларнинг жабри, норозилик ётар эди. Амалдорларнинг бўйни қпсилди, бойларда паришонлик юз берди. Илгари юзбошининг ўлдирилганлиги қишлоқни бадном қилган воқеа, шу муносабат билан тўралар ҳайдатиб кетган кишилар юртни балога қолдирган «касофатлар» ҳисобланса, эндиликда, бу воқеа Бувайдини қишлоқлар орасида мўътабар, тўралар ҳайдатиб кетган кишилардан бедом-дарак кетганлари «раҳматлик», қайтганлари «азаматлар» бўлиб қолди. Юзбоши уч бўлак қилинган ўша жодини ким ясаганлиги тилга олинишидан дадам илгари кўрқса, энди «ўша жодини мен ясаган эдим» деб кериладиган бўлиб қолди.

Одамлар ниманидир кутар, бу гаплар ва бу ҳодисалар каттакон бир воқеанинг арафасига ўхшар эди.

Бутун ёз ташвиш-таҳликада ўтди. Бир-бирига қарши, бир-бирига қовушмаган ҳар хил хабарлар... Кузда дадам Қўқонга бориб келди. Унинг сезишича, шаҳар нотинч, ҳамманинг ичи тўла гап, лекин ҳеч ким ёрилиб бир нима демас экан.

Кеч кузакда «Тошкентга Лениннинг ўнг қўли — Болишбек келипти» деган гап тарқалди. Орадан бир ой ўтар-ўтмас, «Болишбек Қўқонга келаётган эмиш», деган хабар келди. Ҳамма кўчада, самоварлар лиқ тўла одам. Қишлоқда тайинлик бир гап айтадиган одам йўқ, юрт оғалари кўринмайди, Чилон қори Қўқонга кетган экан, «мусулмонобод бўлади», деган гапни топиб келибди. Ҳа демай «бачқирлик Эргашни оқ кигизга солиб хон кўтариб Қўқонга олиб кетишибди» деган хабар тарқалди.

Бачқир Бувайдига яқин қишлоқ, Эргаш машҳур ўғрибоши бўлиб, Сибирга бориб келганлиги ҳаммага маълум экан, ҳамма ҳайрон.

— Мусулмонободни Эргаш қилар эмишми?

Орадан бир оз вақт ўтиб, Қўқонда уруш бошланиб кетди. Енгин шуъласи Бувайдидан барала кўриниб турар эди. Ҳар куни шомдан кейин ҳамма томда.

Бпрон ҳафтадан кейин «Эргаш йигитлари билан Қўқондан қочибди», деган хабар келди.

Омон-омон бўлгандан кейин орадан ўн кунча ўтказиб туриб дадам амаким билан онаси ва аммамдан хабар олгани Қўқонга бориб келди. Қўқонда расталар, каппонлар куйган, кўп жойлар вайрон бўлган, лекин шаҳар тинч экан. Дадам дўконимиз олдига йиғилган одамларга шу тўғрида гапириб берди.

— Лекин, — деди кулиб, — ўриснинг яхшиси энди келибди: йўлкада тўқнаш келиб қолсанг четланиб йўл беради. Агар шу урушда Эргашнинг қўли баланд келса борми, билмадим нима бўлар эди...

Али-лайлак сўраб қолди:

— Болишбекни ўз кўзинг билан кўрдингми, қанақа одам экан?

— Кўрмадим, — деди дадам, — чамамда Болишбек битта одам бўлмаса керак.

Орадан кўп ўтмай Бувайдига Эргаш қўрбоши йигитлари билан келди. Унинг йигитлари Эшон буванинг карвонсаройига, ўзи мингбошининг уйига тушди.

Дадам бизни ўша замони Толлиқдаги ошнасаникига олиб кетди, чунки ичи тўла адоват бўлган Валихон сўфи «бу одам кўк шапкалик тўралар билан ошначилик қилар эди», деб Эргашга нақса, ҳолимиз нима кечиши номаълум эди.

Эргаш йигитлари билан ўша кечасп Бувайдидан чиқиб кетибди. Бу хабарни бизга Али-лайлак етказди. Эртасига Бувайдига қайтиб келдик.

Дадам ҳар нечук Валихон сўфининг кўзидан йироқ-роқ бўлиш учун катта гўристонинг нариёғидаги маҳалладан ҳовли топди. Дарров кўчи олдик. Ҳовли тор, деворлари баланд, худди каттакон ҳовузга ўхшар, бу-нинг ҳам тўртдан бирини айвон эгаллаган эди. Айвон-га қисир сигиримиз билан ғунажинни боғладик. Айвон-га очиладиган дарча беркилгандан кейин уй қоп-қоронғи бўлиб қолди. Аям уйни кўриш билан «Вой, лаҳад-ку», деб юборди.

Дадам шу атрофдан — қишлоқнинг чиқавершидан дўкон қидирди. Дўкон тезда топилавермади. Қулала учовимиз чархни кўтариб дала айланадиган бўлдик. Деҳқонларнинг ўроғини, пичогини чархлаб бир халта-ярим халта дон-дун топиб келар, шунини тамадду қилар эдик.

Рўза кириб қолди. Ҳеч биримиз рўза тутмадик.

Аям бир кун бир шокоса бугдойни ёрма қилиб но-нуштага суюқ ош пиширди. Эшикни тамбалаб уйга кирдик. Аям овқатни сузиб энди дастурхонга қўйганида бирдан гупур-гупур бўлиб қолди: кўча эшиги ва деворлардан ошиб беш-олти киши ҳовлига тушди. Кўча эшигини очиб юборишди. Эшикдан ҳам бир қанча киши кирди. Икки-уч киши «пўшт-пўшт» деб уйга отилди ва дадам билан Қулалани судраб ҳовлига олиб чиқди. Ҳовлида Валихон сўфи кўзларини шохсоққадай ўйна-тиб турар эди: «Ҳа касофатинг ўзингга урсин!»— деб қўлидаги таёқ билан дадамнинг бошига туширди. Қўр-қувдан эс-ҳушини йўқотиб қўйган укам Умарали ўзига келиб чинқириб юборди. Бошига дастурхон ёпиниб олган аям эшик олдида туриб дир-дир титрар, нуқул «касал, ҳаммамиз касалмиз», дер «сен ҳам айт», деб мени туртар эди.

Ошни икки қўшқулоққа қуйиб, дадам билан Қулаланинг бўйнига осибди ва икковни бозорбошига томон ҳайдаб кетишди. Одамларнинг ғовури, бола-чақанинг шовқин-сурони ичида Валихон сўфининг ҳадеб «Касо-фатинг ўзингга урсин!» деб бақиргани эшитилиб борар

эди. Дўконимиз олдидан ўтишда Али-лайлакка кўзим тушди. Али-лайлак индамай одамларга эргашди. «Кўза»ларни тимнинг остидаги самоварга олиб киришди. Яна одам йиғилди, Валихон сўфи сўрига чиқиб халққа хитоб қилди:

— Мусулмонлар, мана, кўриб турибсизлар, бирники мингга, мингинки туманга!

Валихон сўфи юрт бошига келган вабо, очлик, бошқа ҳамма фалокатни «мана шу касофатлар»га тўнкади, сўзини тамом қилиб «Ур кўзани!» дедн. Ғовур кўтарилди. Бир неча киши дадамни ургани дўғайиб келди. Мен додлаб юбордим. Мени Али-лайлак қучоқлаб юпатди. Қимдир бетимга сув сепди. Бироқ дадамга ҳеч ким қўл теккизмади. Али-лайлак боя дадамни урмоқчи бўлиб дўғайиб келган одамларга бир нималар деди.

Дадам билан Кулалани самоварнинг кўмирхонасига қамаб қўйишди. Халойиқ тарқала бошлади. Мен бўлган воқеани аямга айтгани ҳовлига чопдим. Аям ҳамон бошида дастурхон, укамни бағрига босиб кўча эшиги олди-да ўтирар, ҳар бир ўткинчига: «Қасал эдн, ҳаммамиз касалмиз»,— деб арз қилар, йиғлар эди.

«Кўза»ларни шомга яқин қўйиб юборишди. Буларни казо-казолар «ҳақиқат» қилиб, Кулаланинг ҳам гуноҳини дадамга юклашибди, катта жарима солишибди. Жаримани тўлаш муҳлати жуда қисқа бўлгани учун дадам эрталабдан пул топиш ҳаракатига тушди. Уйда қисир сизир билан ғунажиндан бошқа пулга арзирлик ҳеч нарса йўқ эди. Дадам ғунажинни қора кунга асраб, қисир сизир билан дўконнинг ҳамма ускунасини сотди. Аям айтмоқчи, икки қўлу-у бир тепа бўлди-қолди. Жарима тўланди. Дадам шаҳарга бориб бирор устага халифа тушишни кўзлаб қолди.

Орадан бир неча кун ўтиб, Наманган темир йўлининг қайси бир станциясида жанг бўлди. «Эргаш темир йўл станциясини тор-мор қилаётганда Қўқондан бир поезд аскар келиб қолибди», дейишди. Отишма туш маҳалигача давом этди. Уруш тингандан кейин мингбоши жарчи чақиртириб, тимга, ҳамма дўконлар ва маҳаллалардаги уйларнинг эшиги устига оқ байроқ тиктирди. Шу куни болаларнинг дастидан ҳеч бир оқ латта қолмади; кампирларнинг дока, дуда рўмоли-ю, эски салладан тортиб

оқ латтаки бор, ҳаммаси эшикларнинг устига, дарахтларга илинди.

Кечга яқин «Бозорбошига Болишбек келар эмиш», деган овоз тарқалди. Бутун қишлоқ бозорбошига, тимга ёпирилиб келди. Биз, болалар, тимнинг чиқарилган даги толнинг каллагига, устунларга, томларга чиқиб олдик. Номозгарга яқин тимга элликка яқин отлиқ чириб келди. Булар ҳаммаси милтиқ қўтарган, қилич таққан бўлса ҳам кийимидан аскарга ўхшамас эди. Қалта, итёқа кўйлакнинг устидан энли камар боғлаб, тўппонча тақиб олган қоп-қора ва жиккаккина бир киши сўзининг устига чиқиб халққа ваъз айтди. Мен унинг гапини эшитолмадим, лекин «Ленин», «қонхўр бойлар» дегани қулоғимга кирди.

У сўзини тугатгандан кейин тимнинг аллақеридан баланд овоз эшитилди:

— Ҳо, ошна, Болишбек акам қачон келадилар?

У одам яна бир нималар деди. Мен унинг гапини эшитолмадим, лекин кўкрагига ўриб:

— Мен мусулмон Болишбекман!— деганини аниқ эшитдим.

Булар отланишаётганда қарасам, мусулмон Болишбекнинг ёнида дадам пайдо бўлиб қолди, куйиб-пишиб унга узоқ гапирди. Мусулмон Болишбек атрофида турган одамлардан бир-иккитасига дадамини кўрсатиб бир нималар деди-ю отланиб жўнади. Булар Эшон буванинг карвонсаройидан ўтиб, сўқмоқ билан Толлиққа томон кетишди.

Мен дадам билан Кулалани йўқотиб қўйган эдим, қайтиб келсам, уйда ўтирибди. Икковининг ҳам оғзи қулоғида. Аям ҳам хурсанд. Маълум бўлишича, дадам мусулмон Болишбекка жарима воқеасини, асбоб-ускунасиз қолганини айтиб арз қилган экан, мусулмон Болишбек ёнида турган одамларга «Устанинг пулини ким олган бўлса дарров қайтиб берсин, бермаса қайтишда ичига милтиқ дори тўлдириб бурнидан ўт қўяман», дебди.

Мусулмон Болишбекнинг бу гапи бирпасда бутун қишлоққа тарқалди. Эшитган одам кулар эди.

Дадамдан олган пулни маҳалла балохўрлари бўлишиб олган экан, Валихон сўфи кўчада фолбиндай олдига қийиқ ёзиб ўтириб, балохўрлардан пулни йиғди ва мулойим супурги бўлиб, дадамга қайтариб берди.

Эртасига ҳамма оқ байроқларнинг ўрнига қизил байроқ тикилди. Қишлоқда қизил газмол бўлмагани учун одамлар дока, дуда, бўзни кўз оғриганда қуйиладиган қизил рангга бўяб осишди. Қишлоқ атрофларида қизил ранг қолмади.

Дадам мусулмон Болишбекка арз қилишга қилди, жаримани ундириб олди-ю, лекин бу ёғини ўйламабди: Эргаш қўрбоши қайтиб келса, балохўрлар, аввалбоши Валихон сўфи ўч олса нима бўлади?

Али-лайлак ҳам шу гапни айтди ва қишлоқдан кўчиб кетишни маслаҳат берди.

Али-лайлакнинг қўшни қишлоқ Оққўрғонда қариндоши бор экан, гаплашиб келгани дадамни олиб кетди.

МУҲАММАДЖОН ҚОРИ

Оққўрғон қишлоқ эмас, анжирзор экан. Боғлар, чорбоғларда бошқа мева кўринмайди, нуқул, анжир. Биз тушган ҳовли саҳнида икки туп анжир бор экан, очлик бўлишига қарамасдан ҳосилига ҳеч ким тегмабди — олдин пишгани шохиди майиз бўлиб, энди пишгани киндигидан сап-сариқ шарбат оқиб ётибди. Бунинг сирини Кулала қаёқдандир билиб олибди: ҳовлининг эгаси бултурги вабода бола-чақаси билан ўлиб кетган экан. Дадам Кулалани уришиб берди, чунки бу гапни аям эшитиб қолса, укам икковимизни қучоқлаб дод солиши турган гап эди.

Ҳовли хийла катта, ўртасида чоғроқ гулзор, сувсизликдан ҳамма гуллар қуриб, фақат гултожихўроз қолибди. Иккита баланд ва ёруғ уй, бир чеккада кичкина бостирма-оғил. Аям бузоқчамизни оғилга боғлаб чиқар экан, умрлик орзуси ушалгандай яйраб, «Энди бу ердан кўчмайлик, дадаси. Сиз ҳам қадамингизни билиб босинг, биров билан гап чиқишманг, беш маҳал намозни канда қилманг», деди.

Дўкон ҳовлига яқин, қумлоқ майдоннинг нариёғидаги уч айрилишда, айрилишнинг ўртасидаги алланима деган мазорнинг рўпарасида; мазор эса анҳор бўйидаги кекса тутнинг остида бўлиб, устига таканинг шохи ва соқоли осилган лой гумбаздан иборат эди.

Бу ерда ҳам иш йўқ. Ҳамма далада. Қишлоқда пашша учмайди. Мен янги ҳовлида аям билан қолиб, да-

дам билан Кулала чарх кўтариб дала айланншар, кечқурун мошоқ, бир халта-ярим халта дон кўтариб келишар эди.

Дадам бир куни хуфтон намоздан «Қатта мачитда қўқонлик Муҳаммаджон қори «усули жаидид» деган янги мактаб очган, уч ойда болани хат-саводли қилармиш», деган гапни тониб келди.

Дадам эртасига эрталаб мени катта мачитга бошлаб борди. Биз мачит ҳовлисининг чап томонидаги қатор учта ҳужрадан биринчисининг дарчасига рўпара бўлганимизда ичкаридан қоп-қора соқол-мўйлаби бодраб чиққан, ўзи тўладан келган бир кўзи билинар-билинемас гилай бир киши югуриб чиқди ва дадам билан сўрашганидан кейин менга ҳам қўл берди, қўлларимни мушукнинг қорнидай юмшоқ ва иссиқ ҳовучига олиб сийтаб қўйди. Унинг менга қўл берганидан аллақандай, худди бир газ ўсгандай бўлдим, вақтим чоғ бўлиб кетди. Шу чоққача ҳеч ким мен билан қўл бериб сўрашмаган эди. Муҳаммаджон қори шу экан.

Мактаб деганда менинг кўз олдимга мачитнинг ташландиқ ҳужраси, бўйра, уришқоқ жўжаҳўроздай бўйни қип-қизил ва ҳожи дўппи кийган Валихон сўфи келар, қулоғимга болаларнинг чуғур-чуғури, «апаламаз ал» эшитилар эди. Муҳаммаджон қори Валихон сўфига сира ўшшамагани сингари, бу мактаб ҳам Валихон сўфининг мактабига буткул ўшшамас, болалар паст-баланд қоқилган саккиз қатор тахта — партада жим-жит китоб ўқиб, хат ёзиб ўтиришар эди.

Бошқа нарса бўлмагани учун дадам бир оз пулни дастурхон қилиб келган экан, домла олмади, ҳатта хафа бўлди. Дадам кетди. Домла мени гапга солди. Мен унинг сўроқларига жавобан Валихон сўфида бир оз ўқиганимни, дадам хат танитганини, дадам ўқиган китобларнинг номини айтиб бердим. Домла нонхўрак олдида мени болаларга танитди: «Зеҳни ўткир бола, мактаб кўрмасдан хат танибди, ўртоқ бўлинглар», — деди. Болалар менга ҳавас билан қараб-қараб чиқиб кетишди.

Домла мени тўхтатди.

— Эртадан сенга китоб, дафтар, қалам бераман, ўқийсан, хат машқ қиласан, — деди. — Тилинг салгина чучук экан, майли тутал айтиб юрсанг бурро бўлиб кетади. Қани, айт-чи: тутнинг томирини турп тутиб турипти, турпнинг томирини тут тутиб турипти!

Мен бу тутални дабдурустдан айтолмадим. Ҳақиқатан, тилим чучук, кўп сўзларга келишмас, лекин бунни ўзим эмас, ҳатто ота-онам ҳам пайқамаган ё эътибор қилмаган экан. Тутални эртасига домлага шаррос айтиб бериш учун уйда кўп машқ қилдим. Аям янги мактабнинг биринчи сабоғидан хафа бўлди, лекин домла бунни нима мақсадда ўргатганини эшитиб, уни хўп дуо қилди, укам Умаралига ҳам ўргатди. Эрталаб қарасам, дадам ҳам тутал машқ қилиб маҳсисини кияётибди.

Эртасига тутални тез-тез айтолмасам ҳам, ҳар қалай, домлага шаррос айтиб бердим ва бошқа тутал ўргандим: «Бир токчада уч токча, уч токчаси бир токча!..»

Ундан кейин «Устоди аввал» деган китобдан ўқиш ва хат машқ қилиш учун сабоқ олдим. Дадам китоб ўқиганда сатрларга кўз югуртириб сўзларнинг шакли ёд бўлиб қолгандай, бу сўзларни кўмир билан деворларга, эшикларга ёзиб юриб хатга ҳам қўлим келиб қолган экан. Икки ой ўтар-ўтмас «Гулшани дилафгор», «Болалар боғчаси», «Ажойибул махлуқот» сингари китобларга, Абдулла Авлоний, Тавалло, Сўфизода, Сидқий, Завқийнинг «абётлар»ига тишим ўтадиган, Махмудхўжа Беҳбудийнинг иншо китобидан мактуб, турли ҳужжатлар нусхасини чиройли қилиб кўчирадиган бўлдим.

Пешқадам болалардан Сотиболди Фузулий, Ҳатам Хўжаҳофиз, Турсунқул Бедилдан дарс олар, домла буларга янги дарс берганида мени чақириб ёнига ўтқизар эди.

Домламининг айтишига қараганда, биз олти бола куздан бошлаб фароизм ва харита ўқишимиз керак эди, бироқ бу билимлар бизга nasib бўлмади.

Мачитнинг қатор уч ҳужрасидан бири мактаб, иккинчисида домламининг ўтирар эди, учинчисига Бухорода таҳсил кўрган ака-ука Қутбиддин ва Ҳусниддин деган муллаваччалар кўчиб келишди. Булар Бўрманғит маҳалласидан марҳум Сайфиддин ҳожининг ўғиллари бўлиб, аввал Қўқондаги Бузрукхўжа мадрасасида, ундан кейин бир оз вақт Бухорода таҳсил кўрган, замона нотинч бўлгандан кейин ўқишни ташлаб келишган экан. Ака-ука иккови ҳам новча, озғин, соқол-мўйлаби сабза урган; икковининг ҳам эғнида бўз халта кўйлак. алак авра тўн, бошида анжир нусха кичкина салла; иккови ҳам майин товуш билан иложи борича қироат-

тиловат мақомида сўзлар, мачитни «масжид», супургини «суфурги», ҳамма болани «валад»¹ дер эди. Бўрмонғитдаги отасидан қолган ўз ҳовлисида турмай мачитнинг ҳужрасига суқулишдан икковининг муддаоси мачитга ўрнашиб олиш — Қутбиддин домламиздан сўфиликни, Ҳусниддин мактабни тортиб олмоқчи экан. Биз буни ака-уканинг домламиз ҳақида орқаваротдан айтган гаплари, ҳар нарсадан бир ишқал топмоқчи бўлиб қилган гаимлик кирдикорларидан билар ва ўзаро сўзлашар эдик. Бир куни домла пешинга азон айтганда Қутбиддин мачитнинг жилловхонасида ўтирган бир-иккита мўсафидга соатини кўрсатиб: «Азонни ярим соат олдин айтди»,—деб кулибди; Ҳусниддин Ҳайдар деган боланинг дадасига: «Сув олгани ҳовузга чиққан хотинларга сўфи қарайди» дебди, Қутбиддин бир-иккита боладан «Домлаларинг намозлик ўргатадимми?» деб сўрабди. Шундан кейин домла азон маҳалида Қутбиддиндан соат сўрайдиган, таҳорат олгани мачитнинг орқасидаги ҳовуз бўйига чиққанида бошига рўмол ёпинадиган, ҳар куни дарсдан кейин бизни чуғурлатиб намозлик ўргатадиган бўлди. Бироқ, ғийбат, фитна-фасодларга домланинг эътибор қилмаслиги ҳам ака-уканинг жиғ-бийронини чиқарар эди, эътибор қилиши ҳам.

Бир куни туш пайтида мактабнинг эшиги олдида Қутбиддин шовқини, домламизнинг босинқи товуши эшитилди. Мен дарча олдида ўтирар эдим, қарадим.

— Кекирдакка зўр бермасинлар,— деди домла қаттиқ шивирлаб,— худойи таоло одам боласига забон ҳам берган!

Қутбиддин узун енгини тирсагига суриб, домлага қўлини пахса қилди:

— Ўз қишлоғимизда масжид, мактаб турганда биз қаёққа борамиз? Биз чеккан риёзатнинг қадр-қиймати бўлмаса ҳам Бухоройи шарифнинг қадр-қиймати бордир? Масжиднинг эшиги олдида ҳамиша битта-иккита от боғлоқли туради, бинобарин, сизга хат, ариза ва бошқа бало-баттарлар ёздиргани узоқ жойлардан ҳам одам келиб туради, шундан келади дарамад кифоя эмасми?

Домла бош чайқаб кулди:

¹ Валад — (арабча) — бола.

— Мен бу ерга сўфилик қилиб, мактаб тутиб нон топгани келган эмасман, падари бузрукворим ўзларига тўқ киши. Мен қишлоққа илм-маърифат уруғини сочгани келганман.

Қутбиддин заҳарханда қилди:

— Жаидлик уруғини сочгани келганман, денг! Ҳамани тўртинчи қиламан, денг!

— Жаҳолат! Жаидга нима қипти? Жаид — янги, усули жаид — янги усул, деган гап, жаидлик куфурми?

Қутбиддин унинг сўзига қулоқ солмади:

— Сизнинг жаидлигингиз, саллаю каллангиз, бутун илмингиз Бухорои шарифнинг бир дона ғиштира арзирмикан?

Домла мактабга томон кўз ташлади. Унинг хиёлгина ғилай кўзи хижолатданми ё ғазабданми буткул ғилай бўлиб кетди, лекин товуши ўзгармади:

— Албатта. Бухорои шарифнинг ҳар бир ғишти илм, ҳар бир тоши ҳикмат, лекин хазинага кирган мушук зарга қарамайди, сичқон овлайди!

Домла шундай деди-ю, мактабга кирди-кетди. Қутбиддин унинг кетидан кўзларини ўйнатиб: «Алфози қабеҳа»¹ деганича қолаверди.

Орадан уч-тўрт кун ўтиб мактабга беқасам тўн устида уч-тўртта шоҳи белбоғ боғлаган, елкаларига ўқ осган новча бир киши кириб келди. Домла уни дарров ҳужрасига олиб кирди. Бу одам қўрбошининг понсоди экан. Анчадан кейин домла ранг-қути ўчиб понсод билан чиқди. Понсод унинг кўз олдида бизга парталарни буздирди, тахталарини мачитнинг саҳнига уйдириб, ўз қўли билан ўт қўйди.

Понсод кетди.

Шу куни пешин намозига азонни Қутбиддин айтди.

Пешиндан кейин домла ҳужрани бўшатди. Биз унинг китоб, кўрпа-ёстиғи ва бошқа нарсаларини мачитнинг орқасидаги тор кўчада турадиган бир одамнинг қазноғига ташиб бердик.

Мен воқеани ота-онамга айтдим, бу кунларда укам Умарали оғир бетоб эди, ҳеч бирининг қулоғига гап кирмади.

¹ Алфози қабеҳа — қабиҳ сўзлар.

БИР БОШГА ИККИ ҲЛИМ

Укам Умаралнинг аҳволи кундан-кун оғирлаша бошлади. Дадам унинг касалини «кўз»дан кўрар эди.

Умарали жуда бўлиқ, шўх, тили ниҳоятда бийрон бола эди. Дадам ҳар куни ишга кетишда ҳам, шидан қайтиб ҳам уни қўлига олар, суяр, чуғирлатар, гапларига, қилиқларига завқ қилиб кулар эди. Онам уни «суқ кўз»дан асраб, тўни, ҳатто кўйлақларига ҳам кўзтумор, кўзмунчоқ таққан, ҳар куни эртаю кеч унга исириқ солар эди.

Уша машъум шанба куни эрталаб дадам бомдод намоздан чиқиб дўконга томон бурилганида қараса, Умарали эшигимиз олдидаги қумтепада ўздан икки ёш чамаси катта бола билан олишаётган экан, болаи йиқитибди, қумга босиб устига миниб олибди. Мачитдан чиққан бошқа намозхонлар ҳам буни кузатиб туришган экан, ҳаммаси ёқасини ушлабди. Шунда дадам кўз балосидан қўрқиб ичида «ўҳ» деб қўйибди.

Умарали ўша куни кечқурун иситмалади, эртасига куни бўйи кўзини очмасдан иситмада ёниб ётди; учинчи куни бетоқат бўлиб, инқиллаб ўзини у ёққа-бу ёққа ташлади; баъзан қизарган кўзларини катта очиб гоҳ дадамга, гоҳ аямга жавдираб қарарди. Фарзанд доғида куя-куя жизғинак бўлиб қолган ва ҳозир Умаралнинг ҳар бир инқиллаши юрагига чўғдай тегаётган аям, назаримда, тин олгани ҳам қўрқар, ҳаракатлари, гапларидан савдойи одамга ўхшар эди. Дадам унга тасалли-таскин бериш учун ўзини ҳарчанд оғир тутишга уринса ҳам ўтирар-турарини билмас, Умаралига дам-бадам исириқ солар, нажот излагандай ҳадеб кўчага чиқар, кўчадан ҳар сафар бир илинж билан қайтар эди.

Салласи каттакон бир домла келиб Умаралига узоқ дам солди, кейин дадамга юзланиб: «Азизларга бир жондор кўтаринг»,— деди. Дадам худди «азизлар мана буни олсин-у, ўғлимни берсин» дегандай оғилдан дарров бузоғимизни етаклаб чиқди ва уни Шоҳимардонга атаб, домладан фотиҳа олди.

Эртасига бир хотин келиб Умаралини чилдирма билан «кўчирди».

Умарали кечасию кундузи иситмада ёниб инқиллар, баъзан жиндаккина мизғигандай бўлса, яна кўзларини

катта очиб, жонини қўйгани жой тополмай ўзини гоҳ дадамнинг, гоҳ аямнинг қучоғига отар эди.

Табиб келди, укамнинг томирини ушлаб кўрди-ю, кабоб буюрди. Қулала бутун қишлоқни қидириб дориликка беш пайса¹ гўшт топиб келди. Дадам икки тўграм гўштни оташкуракда чўгга тутиб кабоб қилди, Умаралини қучоғига олиб, кабобнинг селини унинг оғзига томизди. Қисқа-қисқа инқиллаб турган бола бирдан жим бўлди. Мен суюниб кетдим. Бироқ дадам, елкалари силкннди-ю, пешанасига икки-уч шаппалаб ҳўнграб юборди. Аям нима ҳодиса рўй берганини дарров уқмади шекилли, укамни унинг қучоғидан юлиб олди ва бир неча вақтдан кейин дод солди. Мен айвоннинг устунини қучоқлаганимча қотиб қолдим.

Дадам пешанасига шақ-шақ уриб товуш чиқармай тўлганар, Шоҳимардон, ҳамма азиз-авлиёларни оғзига олиб бўлмайдиган сўзлар билан сўкар эди.

Қўни-қўшни кирди. Букчайиб қолган бир кампир ҳануз азиз-авлиёларни чангитиб сўкаётган дадамни босмоқчи бўлди.

— Ҳай-ҳай, болам, ҳар иш худодан-а, кофир бўлади киши!..

Дадам телба бир аҳволда ҳамла қилиб токчада турган қуръонни олди-ю, қулочкаш қилиб ерга урди.

— Мана кофир!— деди ва бунга қаноат қилмай, ерда ётган қуръонни тешиб юборди.— Мана кофир!..

Қуръоннинг чипор муқоваси бир томонга, ўзи бошқа томонга учиб кетди. Кампир додлаб ўзини қуръоннинг устига ташлади.

Дадам айвоннинг устунига санчиб қўйилган пичоқни олиб, югурганича оғилга кирди, бузоқни етаклаб чиқди-да, икки оёғидан кўтариб ерга урди ва бўйинига пичоқ тортиб юборди.

— Мана кофир! Мана кофир!.. Гўштини итларга бераман!

Сўйилган бузоқ жон ҳолатида ўрнидан турди, боши бир томонга қийшайганича бориб деворга урилди ва йиқилиб типирлай бошлади. Ер, девор, дадамнинг усти-боши қонга беланди.

Бирпаstdа ҳовли эркак-аёл, бола-чақага тўлди. Эркаклар ҳамон қуръонни, худони чангитиб сўкаётган ва

¹ Пайса — тахминан йигирма грамм.

бузоқни тилка-пора қилиб итга ташламоқчи бўлган да-
дамни ушлаб бир чеккага ўтқазиди. Аёллар ҳушдан
кетиб қолган аямнинг бағридан мурдани олиб уйга ки-
ришди. Қимдир менга сув ичирди...

Умаралини намозгарга яқин замбилда олиб кетишди.
Мен қисқа-қисқа нафас олиб ҳушдан кетиб ётган аям-
нинг ёнидан жилмадим. Хотинлар овоз солишди.

Аям эртасига ҳушига келди, йиғи бошлади.

Дадам дам-бадам ичидан хуруж қилиб келаётган
йиғини ютиб, аямга тасалли берди, тақдири азал, одам-
нинг умри, бир томчи кабобнинг сели Умаралининг
охирги ризқи экани ва яна алланималар ҳақида га-
пирди.

Орадан бир ҳафта ўтиб мен домламиз ва мактабдан
хабар олгани бордим. Мактаб мачитнинг орқасидаги
тор кўчага, бировнинг отхонасига кўчибди. Мактабда
энди фақат ҳафтияк, қуръон ўқишлар, болаларни домла
ҳар куни пешин намозини ўқигани мачитга олиб чиқар
экан.

Домла болаларни урадиган одат чиқарди, бир куни
қуръон ўқиётиб бир сўзга тилим келишмагани учун бир
шапати туширди. Аламимдан ўша сўзни чимчилаган
эдим, қуръоннинг варағи тешилиб кетди. Домла буни
пайқаб қолди, яна бир шапати едим.

Совуқ тушгунча ташқарида, совуқ тушгандан кейин
оғилда тўнтак ёқиб унинг атрофига тизилишиб ўқидик.
Ҳаммамизни домла мумкин қадар қаттиқроқ шовқин
солиб ўқишга мажбур қилар эди.

Мен қиши билан қуръонни «Таборака»гача ёд ол-
дим.

Баҳор кечаларининг бирида дадам арава олиб келиб
ваҳима қилди:

— Эргаш қўрбоши ҳукуматга «урушадиган жойинг-
ни кўрсат» деган экан, ҳукумат «мен сен билан Оққўр-
гонда урушаман» дебди. Эрта-индин Оққўрғонда уруш
бошланар эмиш. Уруш ўтгунча Қўқонга бориб турмасак,
оёқ ости бўламиз. Қани туринглар, вақтида қочиб қолай-
лик.— деди.

Аям йиғи бошлади.

— Вой, мен Умаралининг ҳайитини ўтказмасдан
қаёққа бораман! Қачонгача мен болаларимнинг гў-
рини ғариб қиламан! Худоё темирчилик ҳунар бўлмай
ўлсин!

Менинг ҳам кўнглим бузилиб кетди, йиғладим, назаримда, биз ҳозир шаҳарга жўнасақ, Умарали гўридан чиқиб, орқамиздан қараб қоладигандай бўлди. Кулала ҳам йиғлаб юборди.

Дадам ҳаммамизни юпатди.

— Эргаш нима ўзи, Сибирдан қочган битта ўғри-да! Тўп-тўпхонаси бўлмаса, хазинаси бўлмаса, ҳукумат билан қанча урушади; бир чўқишда қочади, қайтиб келамиз... Уруш бўлган жойда талон ҳам бўлади, эҳтиётдан «Зингер»ни олиб кетамиз.

Уйда «Зингер»дан бошқа пулга арзийдиган нарса бўлмагани учун қуруқ бўйимиз аравага чиқдик. Аям аравада «Зингер»ни паранжиси остига олиб ўтирди.

Бу шошилинич кўчишнинг асл сабаби Қўқонга борганимизда маълум бўлди: Оққўрғонда уруш-пуруш йўқ. Эргаш қўрбоши ўз қишлоғи Бачқирда ўрда солаётган экан, дадам шу ўрдада тақачилик қилиши ва яроғ-аслаҳа устахонасида ишлаши керак экан. Эргашнинг бир понсоди шу ҳақда Эргаш номидан дадамга гапириб, Бачқирга кўчгани икки кун муҳлат берибди, чоршанба куни эрталаб арава юборадиган бўлибди.

Оққўрғоннинг суви минбаъд бизга ҳаром бўлганини эшитиб аям дод-фарёд кўтарди, ўзини урди, сочини юлди; назарида Умарали ҳайит тонгида гўридан туриб мунггайиб шаҳар йўлига нигорон бўлиши унга яна бир фарзанд доғидай ва боласининг бир бошига келган иккинчи ўлимдай бўлди.

Рўзгоримиз, дўконимизнинг асбоб-ускунаси Оққўрғонда қолиб кетди.

ҚЎҚОН ХАРОБАЛАРИ ОРАСИДА

Қўқонга нонушта маҳалида кириб келдик. Шаҳарга киришимиз билан аям яна йиғи бошлади — амакимнинг уйига тушимизга унинг сира-сира хоҳиши йўқ эди; «Сен ҳам айт, йиғла» деб мени туртди, биқинимни чимчилаб олди. Мен йиғламасданоқ дадам кўнди. Биз Қўмир бозоридаги кичик аммамнинг уйига тушадиган бўлдик.

Дегрезликдан Қўмир бозоригача харобалар орасидан ўтиб бордик. Йўл бўйидаги уйлар, дўконлар куйган, емирилган. Катта Черсу атрофидаги дўконлар,

тимлардан ном-нишон йўқ. Омон қолган масжид жоме олдидаги ва рўпарасидаги харобалар орасида одамлар савдо-сотик билан машғул: бировнинг елкасида эски кийим-кечак, биров ерга идиш-товоқ, темир-терсак, биров ранг-баранг кўрпа ёйиб, биров чала куйган тахта ёғоч уйиб ўтирибди. Гадоё кўп...

Аям аммамнинг уйига тушгани рози бўлди-ю, лекин йўл бўйи ёш боладай ғиншиди: «Уста Мўмин ўзи аёл-манд одам, шундай очлик замонда бировнинг нонига шерик бўлиш инсофданми! Рўзғор йўқ, дўкон йўқ, иш йўқ...» Дадам қўлида ҳунари борлигини, ҳунарли одам ҳеч қачон оч қолмаслигини айтиб, унга тасалли берган бўлди.

Кўмир бозори ҳам куйган, хароба, Мадрасаи-хон пештоқининг бир чеккаси ўпирилиб тушибди. Қатор хужралардан баъзи бирининг эшиги йўқ, қоп-қорайиб турибди. Аммамнинг уйи жуда ичкарида бўлгани учун ҳеч бир зиён-заҳмат етмабди.

Аям эшикдан кириши билан аммамни қучоқлаб, Умаралн ҳақида дард-ҳасратини айтиб йиғлади. Аммам, унинг қизлари, ҳаммамиз йиғладик. Дадам қуръон ўқиб ҳаммани юпатгандан кейин кўчага чиқиб кетди.

Аммам отнинг суягидан бир қозон шўрва қайнатди.

— Илгари билмас эканмиз, отнинг суягидан ҳам яхши шўрва бўлар экан, — деди. — Ҳукумат бирлашингиз деган, бирлашган одамларга нон-книшка беради. Биз бирлашганлардан, ҳар куни гоҳ битта, гоҳ чоракам битта гардиш бўлка оламиз...

Шўрва сузилди. Аммам чоракта қаттиқ гардиш бўлгани теша билан ушатиб ярмни дастурхонга қўйди. Шўрвани ичдик. Бошқаларни билмайман-у суяк шўрва Қулала икковимизга зўрлик қилди.

Овқатдан кейин аям билан аммам бояги қолган нонни олиб камширни кўргани амакимникига кетишди. Аммамнинг катта қизи Улмасой бошига тўнча ёпишиб икки синглиси ва Қулала икковимизни томоша қилдиргани кўчага олиб чиқди. Бойтакўприк, Ғишткўприкка бордик, ундан нари ўтгани қўрқдик: ҳамма ёқ чордевор, хароба, Улмасойнинг айтишига қараганда, чекка маҳаллаларни тез-тез босмачи босиб турар, завод гудок берса қочиб кетар экан.

Қайтдик. Улмасой бизни Мадрасаи тўнқаторга бошлаб кирди. Бу ерда очларга овқат улашиллар экан. Мад-

расанинг ҳовлиси лик тўла қари-қартанг, жулдур кийган ва бўйни ипдай болалар. Ҳамманинг қўлида сопол, заранг, тунука коса... Аммамнинг қизлари ҳар куни шу маҳалда келиб овқат еб кетишар экан. Ўлмасой қаёқдандир сопол тоғорача топиб келди. Ҳовлининг бир чеккасига қурилган дошқозондан одамларнинг косасига бир чўмичдан овқат сузиб бераётган баджаҳл чол бизни санаб, тоғорачага беш чўмич атала қўйиб берди. Биз навбатма-навбат тоғорачани кўтариб аталани ичдик.

Уйга қайтдик. Аям билан аммам келишган экан. Аямнинг кўзлари қизарган, қовоқлари шишган эди. Бунинг сабаби дадам келганда маълум бўлди: кампир Умарали тўғрисида кўнгил сўраш, аямнинг кўнглини кўтариш ўрнига: «Дўхтирхонада туғилган бола нима бўлар эди!»— дебди.

Кечқурун уста Мўмин келди. Дадам у билан кундузи кўришган, аҳволимизни айтган экан. Узоқ маслаҳат қилишди. Аммам тушунмасдан-билмасдан «биз бирлашганлардан» деб юрган экан, аслида эри уста Мўмин «бирлашган» эмас, касабалар иттифоқига аъзо бўлиб кирган экан. Уста Мўмин дадамга иттифоққа киришни маслаҳат берди. Бироқ бир нарса тишга тегиб қолди: иттифоққа кирган темирчиларнинг ҳаммаси ўз дўконида ва ўзининг асбоб-ускунаси билан ишлар, ҳукумат уларга темир, кўмир берар, темирчи ясаган нарсасини ҳукуматга топшириб, ойлик, нон-книшқа ва ойда уч газдан чит олар экан. Дадамнинг на дўкони бор, на асбоб-ускунаси, манман деган уста бўла туриб бировга босқончилик қилишни истамас эди. Бундай таклифни қилгани, чамаси, уста Мўминнинг ҳам оғзи бормади.

Уста Мўминнинг ўзи беш жон, биз тўрт жон. Буларнинг нонига шерик бўлишимиз на аммамга, на унинг эрига ҳеч қанчалик малол келмаса ҳам, «меҳмоннинг иззати уч кун», дадам диққат, эрталаб чиқиб кетганича кечқурун келарди. Аям уни зихнар, «ҳеч бўлмаса Кулалани бир ишга жойлаб қўйинг» дер эди. Кулала уста Мўминга қарашса ҳам нон-книшқаси йўқ, назаримда дадам уни рўпара келган ишга жойлаб, шундай яхши шогирдини қўлдан чиқаргани кўнгли бўлмас эди.

Орадан беш-олти кун ўтганда Кулаланинг акаси Додархўжа келди. Додархўжа Кудашдан қувилганидан кейин Қўқонга келиб бирмунча вақт ҳаммоллик қилибди;

аввал Тўхлимерганда, ундан кейин Ганжиравонда бировларнинг жувозини ҳайдабди, ёғини сотибди; уруш ўтиб шаҳар тинчиган ва Ганжиравон нотинч бўлгандан кейин Кулалани қидириб Қўқонга келибди, Бувайдига борибди, биздан дарак тополмай яна Қўқонга келибди; шундан бери мешкобчилик қилиб юрган экан, энди Кулалани топиб ўз юрти Қоратегинга кетмоқчи эканини айтди. У «Битсин бойлар, битсин золимлар!»— деган гапдан оғзи қулоғида, ҳай-ҳай қилинмаса Қоратегинга жўнаш олдида Қудашга бориб Розик-вофуруш ва амин билан «пкки оғиз гаплашиб» келишдан ҳам тоймас эди.

Дадам ўйлаб-нетиб ўтирмасдан Яйпандан орттирган «Зингер»ни сотиб, пулининг ярмини Кулалага тутқизди; уста Мўмин, уста Ҳомиджон, уста Ароқул, амаким ва бошқа усталарнинг биридан омбур, биридан михсандон, биридан хойис, болға, босқон, «мусулмон дам» олиб, уста Кулаланинг тўрт ишкалини бут қилди ва «ҳаста Довуд мадад қилсин» деб фотиҳа берди. Ака-ука ўзида йўқ хурсанд эди. Қоратегинликлар Фарғонага келишда ҳам, Қоратегинга кетишда ҳам ҳар қанча юк бўлса орқалаб Уратепа орқали доvon оша пиёда юришар экан, иккови эрта саҳарда йўлга чиқадиган бўлди. Уста Мўмин «ҳеч бўлмаса Ховосгача поездда боришсин», деб идорасидан қоғоз келтириб берди, поездга қоғозсиз чиқарилмас экан. Эртасига буларни уста Мўмин билан дадам станцияга кузатиб чиқди. Мен ҳам бордим. Станцияда узоқ қолиб кетдик, ниҳоят, уста Мўмин унга-бунга учраб патта олди. Иккови умрида поездга тушмаган экан, шошиб-ҳовлиқиб қизил вагонга чиқди. Поезд жилганда Кулала менга қараб кўзига ёш олди. Мен ҳам йиғлаб юбордим.

Орадан уч-тўрт кун ўтгач, дадам Қипчоқариқдан ҳовли топиб келди. Аммам кўрпа-ёстиқ, амаким қозонтовоқ, бошқа таниш-билишлар чойнак-пиёла дегандай, ҳар ким ҳол-бақудрат қарашиб, ўша ҳовлига кўчдик. Ҳовли амакимнинг ҳовлисига яқин Муҳаммадражаб деган баззознинг меҳмонхонаси экан. Уй битта бўлса ҳам, илгари ўрис ўтирган, ости тахта пол, усти лампа, оппоқ ва озода эди.

Дадам ҳар куни азонда чиқиб кетар, пешинда бизга гишт бўлқар, кателокда яхши-яхши овқатлар келтириб берар, яна кетиб шомга яқин келар эди. Менинг қила-

диган ишим, борадиган ерим йўқ. Гаффоржонни унча хушламасам ҳам ўшанга ишқаланадиган бўлдим, бир-мунча вақт бирга ўйнаб юрганимиздан кейин икки ҳодиса сабаб бўлди-ю, ундан узил-кесил кўнглим қолди.

Бир куни Гаффоржон мени станция йўлидаги бир харобага бошлаб борди. Урушдан олдин бу ерда ҳар хил дўконлар, лавкалар бўлган экан. Гаффоржон бир тепаликни кўрсатиб, шу ерда бўр борлигини айтди. Қарасам, ҳақиқатан, тепаликнинг бир томонини қазиб одамлар бўр олганлиги кўриниб турибди. Икковимиз ўша ерни қазидик. Муштдай, ёнғоқдай анча бўр қазиб олганимизда тепамизда бўқоқлик қора шим, итёқа калта кўйлак, қора ва ялтироқ соябони синиқ шапка кийган, ёнига тўппонча осган новча бир киши пайдо бўлди. Мен, «бу одам ҳозир бизни уришиб беради», деган ҳаёлда этагимдаги бўрни ташлаган эдим. Гаффоржон «қизил соқчи» деди-ю, ишпи қилаверди. Қизил соқчи чуқурнинг бўйига ўтирди, бизни гапга солди, ота-онамизни, маҳалламизни сўради. Гаффоржон қипчоқариқлик уста Абдурахмон темирчининг ўғли эканини айтди. Мен дадамнинг номини айтдим, лекин нима иш қилишини айтолмадим. Соқчи мени чуқурдан тортиб олди, ёнига ўтказди ва гапга солди.

— Нега даданг кийим-бош қилиб бермайди?— деди.

Мен Гаффоржонга қараганда жулдур кийимда эканимни энди пайқадим.

— Дадамнинг пули йўқ, — дедим.

Соқчи ота-онам борлигига ишонмади шекилли, гапни айлантираверди. Мен ота-онам борлигига Гаффоржонни гувоҳ қилмоқчи бўлиб орқамга қарасам, Гаффоржон кетиб қолибди.

— Мен сени ҳозир бир яхши жойга олиб бораман, — деди қизил соқчи, — тўйгунингча овқат ейсан, кийим-бош қилиб беришади, ўқийсан...

Мен йиғладим.

— Бормайман, ўқимайман, ўзим ўқиганман! — дедим.

Соқчи у десам — бу деди, бу десам — у деди, қўймади: қочмоқчи бўлган эдим, йўлимни тўсиб билагимдан маҳкам ушлаб олди. Унинг қўлидан қочиб қутулишимга кўзим етмай, йиглаб, ёлвориб кетавердим.

Хароба, баъзан обод кўчалардан узоқ юриб, атрофи ёғоч панжарали каттакон бир ҳовли олдида тўхтадик,

Ҳовлининг кўча эшиги олдида мен тенги икки бола бир қулочдан келадиган таёқни елкасига қўйиб ғоз турар эди. Буларни кўриб, «шу эшикдан кирсам қайтиб чиқмас эканман-да», деган хаёлда юрагим орқамга уриб кетди.

Ҳовли гиж-гиж бола, шовқин. Ичкарига кирдик. Қизил соқчи мени баланд иморатнинг зинасида йиғлаб ўтирган бир болани юпатаётган нўғой хотинга топшириб чиқиб кетди. Бола нуқул:

— Мен очлар мактабида ўқимайман, — деб йиғлар эди.

Нўғой хотин унинг бошини силар экан:

— Ким айтди сенга очлар мактаби деб, очлар мактаби эмас, дорилшафақа! — деди.

Барибир «дорилшафақа» деган сўз унга тасалли беради. Мен ҳам йиғладим.

Қоронғи тушгандан кейин панжарадан ошиб қочиб кетдим.

Уйда роса хавотир бўлишган экан, лекин мени ҳеч ким уришмади, воқеани эшитиб кулишди.

Шундан кейин Ғаффоржон билан бир ҳафтача кўришмадим, кўришгим ҳам келмади. Катта кўчадан Мамажон деган бошқа ўртоқ топиб олдим. Унинг дадаси Қулмат қизил соқчи бўлиб, дадам билан таниш экан.

Мамажон бир куни мени Гиштлиқ мачитдаги патур-путурга¹ бошлаб борди. Бу ерда жўхори берар экан. Патур-путурда бизнинг маҳалладан уч-тўрт бола, буларнинг ичида Ғаффоржон ҳам бор эди. Булар жўхори олгандан кейин ҳаммамиз қайтдик. Мамажон йўлда қолди. Нима бўлди-ю Ғаффоржон хотин олганидан гап очилди. Болалар бунга ишонишмас, «Хотинни қанақа боқади» деб кулишар эди. Ғаффоржон «Хотин олганман, хотиним бор» деб туриб олди. Болалардан бири ҳасад қилгандай:

— Хотин олгани билан ўзи олиптими, дадаси олиб берган, — деди.

— Хотинни ҳаммага ҳам дадаси олиб беради-да! — деди Ғаффоржон. Болалардан яна бири:

¹ Кооператив.

— Хотин ўз-ўзингникими, нима қилсанг қилавера-санми, ура оласанми?— деди.

Ғаффоржон керилди.

— Ураман! Улдириб қўяман!

Болалар ишонмаган бўлиб уни гиз-гизлашди. Ғаффоржон ҳозир бориб хотинини урадиган бўлди. Ҳаммамиз унинг кетидан бордик, биров рўпарадаги томга, биров деворга, биров толнинг каллагига чиқди. Мен кўча эшигининг тирқишидан қараб турдим. Абдураззоқ ямоқчининг катта қизи Омина ҳовлининг ўртасида бош ювмоқда, сочига қатиқ суркаб шох қилиб қўйган, каттакон қора кумғондан тоғорачага сув қуймоқда эди. Ғаффоржон тўғри бориб унинг калласига қўйиб-қўйиб юборди. Омина бирон гуноҳ қилган бўлса-ю Ғаффоржоннинг уришини билса, эҳтимол, бошини ушлар ё қочар эди, бошига тўсатдан шапалоқ тушгани учун қўрқиб кетди-ю, тура солиб Ғаффоржоннинг юзига чанг солди. Ғаффоржон тепмоқчи бўлиб оёғини кўтарган эди, Омина оёгидан ушлаб улоқтириб юборди. Ғаффоржон чалқанча йиқилди ва эркаклиги тутиб кетди-ю ўридан туриб унинг сочига чанг солди. Бўлди уриш, бўлди муштлаш... Биз қўрқиб тумтарақай бўлдик.

Мен ҳовлига келиб, бўлган воқеани аямга айтиб бердим. Аям аввал хўп кулди, кейин қовоғини солиб: «Бунақа гапларни гапириб юрма, уят бўлади»,— деди. Кейин билишимча амаким ўша Абдураззоқ ямоқчидан қолган Нисобувни хотин қилиб олган, унинг катта қизи Оминани Ғаффоржонга фотиҳа қилиб қўйган экан.

Ғаффоржоннинг бутун тентак-тантқиқликлари, ёшига номуносиб эрка-инжиқликлари, мени соқчининг қўлига ташлаб қочиб кетгани ҳам бир бўлди-ю бу қилмиши ҳам бир бўлди. Шундан кейин Ғаффоржон менинг учун етти пушти бегона, сўзлари, кийим-боши, ҳатто ўзи ҳам ўзига ярашмайдиган бўлди қолди.

Шу-шу бўлди-ю Ғаффоржондан буткул кўнглим қолди. Буларнинг ҳовлиси илгари ҳам кўзимга кечаси ёнидан ўтгани одам қўрқадиган бир харобадай кўринар эди, бунга яна нимадир қўшилди. Бу ҳовлига узоқдан кўзим тушса ҳам одамларнинг елкасида тебранган Савринисонинг тобути, қизининг ўлимини эшитиб, йиғлагани дармони етмаган онаси, кўриа-ёстиқ ортиб галтак-арава суриб кетаётган Азим дудик, бўйи бир қарич,

соқоли уч қариқ чол — Ғаффоржон кўз олдимга келар эди.

Айни қовун пишиғи эди. Бир кун дадам шом җайти-да иккита қовун кўтариб келди. Унинг бошида тепаси учлик, пешанасига қизил юлдуз тақилган, болалар айтмоқчи, сентр шапка, эғнида қора калта кийим, оёғида каттакон этик. Мен ҳайрат ва қувончдан қичқириб юбора ёздим. Аям гаранг бўлиб қолди, нафаси титраб бир нималар деди. — Дадам ўтириб қовунни сўйди, каржлар экан, кулди.

— Ҳар кун ёғлиқ-ёғлиқ овқат олиб келганимда ҳайрон бўлмадинг, бу овқатлар қаёқдан келаётибди, деб бир оғиз сўрамадинг, энди шапкамга қараб ҳайрон бўласанми?

Аям йиғлади.

— Сиз урушга кетиб қолсангиз биз нима қиламиз?

— Мен ҳеч қаёққа кетмайман, уруш шу ернинг ўзида, эшитмаяпсанми, шу ўн-ўн беш кун ичида босмачи Ходабозорини босди. Бақачорсини босди. Дегрезликни босди... Жуда нари борсак шу атрофдаги қишлоқларга чиқамиз. Қани энди Яйпанга борсак, Қудашга борсак, Бувайдиларга борсак... Лекин Оққўрғонга борсак сени ҳам олиб бораман. Умарали бечора қуръонсираб ётибди, ҳалигача гўрнининг устида биров ёнинг дегани йўқ...

Аям йиғидан тўхтаб узоқ ўйланиб қолди, яна ўпкасп тўлди-ю, бирдан туриб паранжисини чимматсиз ёпинди-да, чиқди-кетди. Дадам «Қаёққа?» деганича қолаверди. Мен аямнинг кетидан югурдим. Аям анҳор бўйидан жадаллаганича бориб амакимнинг ҳовлисига кириб кетди. Мен кўприк бошида бирпас турдим-у қайтиб, дадамга айтдим. Анчадан кейин ҳовлиққанича амаким, унинг кетидан аям кириб келди. Амаким эшикдан кира солиб дадамни уриша кетди.

— Эсинг борми, ўққа учсанг нима қиласан! Тур, ҳозир бориб шапкангни топшириб кел!

Дадам чурқ этмади. Амаким сўкина-сўкина чиқиб кетди. Дадам энди аямни уришар деб ўйлаган эдим, йўқ, уришмади. Аям унга мунгайиб қарар, кўзларидан дув-дув ёш оқар эди.

Алламаҳалда амаким уста Ҳомиджонни бошлаб келди, Иккови дадамни ўртага олди. Дадам уруш тўғ-

рисида аямга айтган гапларини айтган эди, уста Ҳомиджон тутақиб кетди.

— Аскар деганни урушга юбормай нима қилади, сўқимга боқадими! Ашхободга англиз келган, дейди, ҳар кунни ўша ёққа аскар жўнатаётибди. Аскарлар станса йўлидан ашула айтиб ўтганини ўз қулоғим билан эшитдим:

Ҳеч бўлурми, ҳеч бўлурми,
Шарқ сизларга ҳеч қолурми,
Ҳой кет, хонн англизлар.
Туркистон сизга қолурми?..

Бу гаплар таъсир қилдим, ё қарши сўз айтиб аямни йиғлатгиси келмадим, ҳар нечук, дадам сукут қилди.

Орадан бир ҳафта ўтди, икки ҳафта ўтди, дадам сентр шапкасини топширмади. Шундан кейин амаким аям икковимизни олиб Ўрдага борадиган, бизни йиғлатиб, командирлардан дадамни сўраб оладиган бўлди. Ўрда тагига икки марта бордик, бироқ икки марта ҳам Ўрдага қандай қилиб киришни, кирганда ҳам кимга йўлқишни билмай, сой бўйида ўтириб-ўтириб қайтиб келдик. Бу орада шаҳарнинг чекка маҳаллаларини неча-неча босмачи босди, неча-неча отишмалар бўлди. Дадам, афтидан, бу отишмаларда қатнашса ҳам бизга айтмас эди.

Бу орада кўрни¹ отряд, яланг оёқ отряд деганлари чиқди, начайлик² ва командирлардан Соттихон, Ҳасан-Ҳусан Эрматовлар, Султон Абдураҳмонов, бизнинг маҳалладан тақачи Қўзивой Раҳимов, Тошкентда командирликка ўқиган ва Ашхобод урушига бориб келган Нишон Ризаев ва бошқалар чиқиб шаҳарда донг таратди. Шундан кейин амаким хархаша қилмай қўйди. Аям ҳам кўникди.

Кузнинг бошида дадам мени Ўрданинг рўпарасидаги сойдаң нари, Қаландархонада очилган «Ўрфон» деган янги мактабга берди, аямни янги шаҳардаги «Мандалак» деган пилла заводига ишга жойлаб қўйди. Умри мусофирчиликда ва тўрт девор орасида ўтган, иш деганда оғир темирчиликнигина биладиган аямга завод

¹ Конный отряд — отликлар отряди.

² Начальник.

маъқул бўлиб қолди: «Нуқул хотинлар ишлар экан, иши ҳам ишга ўхшамайди, ўйнаб-кулиб ишлайди киши»,— дер эди. Унга нон-книшка, керосин-книшка, балиқ-книшка беришибди.

Мен «Урфон» мактабига биринчи борган куним кўзимга жуда иссиқ кўринган Мелибой домла деган йигит ҳаммамизни каттакон бир синфга йиғиб шарқий деган ашула ўргатди. Ашулани ёзиб олдик.

Қалқинг, ишчилар, оёққа,
Бизникидир бу замон,
Йўқ энди бизни эзувчи,
Золимлара йўқ омон!

Мен бу йигитни кейинчалик танидим: бир вақтлар Гаффоржон ўқиган Абдуваҳоб домланинг мактабда кўрган эканман, Абдуваҳоб домланинг суюкли шогирди, найманчалик қишлоқи бола Мелибой экан.

Бу мактабда бир ойча ўқидим, холос. Бир кунни дарс вақтида Шайхулислом гузари томонда қасир-қусур бўлиб қолди. Уқиш тўхтади. Болаларга жавоб берилди. Домлаларимизнинг ҳаммаси милтиқ кўтариб, отишма бўлаётган томонга чопишди. Домлаларимизнинг ҳаммасида милтиқ бўлиб, милтиқлар ҳайъати таълимияда¹ турар экан.

Бу гапни аямга айтмай қўя қолсам ҳам бўлар экан, дадам балога қолди. Аям йиғлаб, ўзини уриб дадамга дашном берди: «Битта-ю битта боламни шунақа нотинч мактабга берасизми! Домлаларининг ҳаммаси аскар экан-ку! Босмачи мактабни босганда нима бўларди!»— деди.

Дадам ган қайтариб ўтирмади. Икки кундан кейин мени «Истиқбол» деган мактабга берди. «Истиқбол» уйимиздан бир маҳалла нари Бақақурллоқда бўлиб, бир бойнинг бутун маҳаллани энлаб ётган каттакон иморатида экан. Бола кўп, ўзимизнинг маҳалладан қизил соқчи Қулматнинг ўғли — ўртоғим Мамажон, Темирбой боққолининг ўғли Пўлатжон, Расул маҳсидўзининг ўғли Салимжон, Рўзимат ёғчиининг ўғли Ҳусан, Хайдон нўғай-

¹ Уқувчилар хонаси.

нинг ўгли Ҳасан, Ғаффоржонлар ҳам бор экан. Бу мактабда домла кўп, буларнинг ичида энг зўри Абдуваҳоб домлада ўқиган, кейин ўзи мактаб тутган Ҳакимжон домла экан. Бу домла новча, қўнғиз нусха мўйлаб қўйган, қоп-қора сочини бир томонга силлиқ қилиб тараган, қиррали шим ва қоп-қора ботинка кийган киши эди. Ҳакимжон домла мактаб мудирини, табиёт муаллими, ўрта ёшлардаги Пўлатжон домла ҳисоб, жуғрофия, Абдувасе Қаюмий ҳисоб ва шарқий, Абдуллажон Қаримов бадан тарбия, Носир Зокирий она тили, Карпова деган рус хотин рус тилидан дарс берар, булардан ташқари тўртта сентр шипка кийган татар муаллим бўлиб, буларнинг ҳаммаси ҳарбий кийимда эди.

Қиш чиқди деганда бир куни мактабга ўн-ўн бешта саллала қариялар келишди. Ҳакимжон домла буларни хужрасига олиб кирди. Домла қариялар билан суҳбатлашгандан кейин, уларни жўнатиб, бизнинг синфга кирди. Бир татар муаллими бизга табиётдан дарс бериб, ҳаво борлигини исбот қилмоқда эди. Ҳакимжон домла дарсни тўхтатиб, қариялар нима учун келганини гапириб берди. Қариялар: «Қуръондан хат кўтарилаётибди, мактабда қуръон ўқитсанг ўқитганинг, бўлмаса болаларимизни мактабдан чиқариб оламиз», — дейишибди. Домланинг айтишига қараганда, қарияларни ваҳимага солган нарса Тошкентда қўзғалган «янги имло» масаласи экан. Янги имло тарафдорлари ўқиш — савод чиқаришни осонлаштириш учун эски имлода «мкб», «мълм» шаклида ёзиладиган сўзларни «макб», «муаллим» шаклида ёзишни таклиф қилишар экан. Бу, албатта, қуръон хатига ҳеч тўғри келмас эди. Ҳакимжон домла қайта-қайта тайинлаб: «Ота-оналарингга бориб айтнинглар: биричидан, бизнинг мактабда янги имло йўқ; иккинчидан, эртадан бошлаб сизларнинг синфларингга ҳафтасига икки марта қуръон дарси бўлади», — деди.

Мактабдан кетиб қолган болалар бор экан, шундан кейин ҳаммаси қайтиб келди. Ҳар шанба ва сешанба куни қуръон ўқийдиган бўлди. Қуръонни муаллимларимиздан Носир Зокирий ўқитар, шу билан бирга ўқиган сатрларимизнинг маъносини ҳам айтиб берар эди.

Мен Оққўрғонда қуръонни «Ғаборақ»гача ёд олганимда унинг ҳар бир сўзи, хусусан, «сабъа самовотун тибоқо» дегани этимни жимирлатиб юборган эди, бу ерда кўп сураларнинг маъносини, хусусан «сабъа само-

вотун тибоқо» дегани «етти қават осмон» дегани эканини билганимдан кейин кулгим қистади, назаримда, қуръоннинг салобати йўқолди.

Бир кунни мактабга новча, бўғма тўр кўйлак, шинель кийгаи бир йигит келди, дарсдан кейин юқори синф талабачарини йиғиб, «Иштирокиюн ёшлар иттифоқи» тўғрисида гапириб берди. Унинг айтишига қараганда, иштирокиюн ёшларни Ленин «ўғлим» дер экан. Йигит гапириб бўлгандан кейин варақа — анкета тарқатди. Анкетани тўлдириб бердик. Йигит кетди.

Орадан уч-тўрт кун ўтгандан кейин татар муаллим-ларимизнинг бири анкета тўлдирганларни эски шаҳардаги семун иморатга бошлаб борди. Икки қаватлик, серойша, кулранг иморат каппон, раста ва бошқа иморатларнинг харобаси устида қаққайиб турар эди.

Иккинчи қаватга чиқдик. Каттакон залда биз тенги, биздан каттароқ болалар кўп экан. Бир йигит ўртага чиқиб уруш, босмачилик, очлик тўғрисида ваъз айтди; ундан кейин бу ерга тўпланган «Иштирокиюн ёшлар» нинг вазифасини уқтириб, ҳаммага оқ тунука қутича улашди ва билагимизга қизил боғлади. Биз гузарларга, бозорга бориб, эрта-индин бўладиган Биринчи май байрами кунларида халқ орасига кириб очларга «иона» тўплашимиз керак экан.

Тарқалдик.

Мен шаҳарни билмаганим, ҳануз камгап бўлиб, бировдан иона сўраб олишимга кўзим етмагани учун Мамажонга эргашдим. Физиллаганимизча Катта Чорсуга бордик. Бу ерда тикланган, омонат қурилган самоварларда одам кўп экан. Мамажон Жоменинг олдидаги самоварга бошлади. «Иона» деган сўз икковимизнинг ҳам эсимиздан чиқиб қолибди, одамларга қути тутганимизда нима дейишимизни билмай бир-биримизга қарадик. Йўқ, хайрият, Мамажон гап топди, қутини тутганда: «Очларга пул беринг»,— деди. Одамлар икковимизнинг ҳам қутимизга пул ташлашар эди. Бир даврада ўтирган серсоқол бир чол ённи кавлар экан, кулиб: «Очларга пул беринг эмас, очларга ёрдам қилинг, денглар»,— деди.

«Очларга ёрдам қилинг» деб Чорсуни айландик, ундан нари ўтгани қўрқдик — босмачи босиб қолиши мумкин эди. Тароқчиликка, Ғишткўприкка, ундан Ёғ бозорига бордик. Кечга яқин қутиларимиз пулга тўлди, тўл-

ган қутиларни семун иморатга топшириб, эртага дарсдан кейин яна ёрдам пули тўплагани бўш қути олдик.

Май байрамини халқ уч-тўрт кун ҳайит қилди. Мамажон икковимиз бу кунларда икки-уч қутидан пул йигдик. Ундан кейин фақат бозор кунлари, баъзан кечалари томошохоналарга кириб пул йиғадиган бўлдик.

Бир куни Ҳакимжон домла иштирокиюн ёшлардан олти болани Ёғ бозоридаги дорилмуаллиминга юборди. Мен бу зўр мактабнинг мақтовини кўп эшитган эдим. Бу мактабнинг талабалари — ўспирин йигитлар бўйсир¹ бўлиб, шарқий мақомига гурс-гурс қадам ташлаб ўтганда кўчанинг икки юзини одам тутиб кетар эди.

Биз ишчимиз, меҳнатчимиз,
Биз ҳам инсон ўғлимиз;
Уйлашайлик, бизлар на деб
Золим бойлар қулимиз?..

Каттакон ҳовлининг узун айвонида биз тенги ва биздан каттароқ болалар кўп экан. Дорилмуаллимининг талабаларидан бири — новча, сариқроқ, кўзлари кўк Ҳожикурбон Қосимий деган бир йигит айвоннинг бир чеккасига қўйилган столнинг орқасида ўтириб, ҳаммага гувоҳнома ва ҳар уч болага биттадан сопол ҳуштак улашмоқда эди. Мен, Мамажон, Шарифхон деган бола учовимизга битта ҳуштак тегди.

Гувоҳномани ўқидим.

«Берилди ушбу гувоҳномани Абдулло Қаҳҳорийга шул хусусдаким, мазкур ўртоқни Хўқанд эски шаҳар иштирокиюн ёшлар иттифоқи меҳнаткаш ёшларни рўйхатга олиш учун вакил қилингандир. Гувоҳнома тубандаги муҳр ва имзолар билан тасдиқланади. Раис. Саркотиб».

Гувоҳнома ва ҳуштакларни олганимиздан кейин эски шаҳар иштирокиюн ёшлар иттифоқидан келган ёш, мўйлаби энди сабза урган бир йигит бизга вазифаларимизни тушунтириб берди. Ҳар уч бола бир команда бўлиб, бунинг бири командир бўлар экан. Команда маҳалаларни кезиб, ҳовлиларга кириб қарол ва хизматкор

¹ Саф.

бўлиб юрган ўн тўрт ёшдан ўн саккиз ёшгача ҳамма ёшларни ҳамда кўкнорихона ва такяларни рўйхатга олиши, ёш қизлар эрга берилаётганидан дарак топса, бетўхтов штабга маълум қилиши, командага биров қаршилик қилса командир ҳуштак чалиб қизил соқчинни ёрдамга чақириши керак экан. Ёш қизларни эрга бериш тўғрисида сўз кетганда дарров кўз олдимга Омина келди, Ғаффоржонни ёмон кўрганим учун бўлса керак, шу ердаёқ воқеани айтиб бергим келди, бироқ ота-онамдан истиқола қилиб, амакимдан қўрқиб, индамадим¹.

Билагимизда қизил, қўлимизда гувоҳнома, ҳуштак — шаҳарда бизлардан зўр одам йўқ эди.

Биз маҳалла кезгани жума кунлари чиқишимиз керак эди. Бошқа командаларни-ку билмайман, қарол, хизматкор, ёш қизлар масаласида ишимиз ўнгмади — жума кунин бир неча маҳаллани кезиб Исфара гузардап битта қарол топдик, холос; эрга бериладиган ёш қизлардан дарак топмадик; лекин кўкнорихона-ю такядан сероб экан — Жоменинг орқаси ва катта Чорсу атрофидан бешта такя, тўртта кўкнорихона топиб хатга олдик.

Шу орада мактабимиз «Истиқбол» интернатга айланди. Ғаффоржон, Темирбой боққолнинг ўғли Пўлатжон, Оқ домланинг ўғли Обиджонлар интернатга кирмай кетиб қолишди. Мамажон ҳам кўринмай қолди. Мен бу ҳақда ота-онамдан сўрашни ҳам лозим кўрмай интернатга ёзилдим. Амаким уйимизга келиб дадам билан жанжаллашибди: «Битта-ю битта ўглингни боқолмай ҳукуматга бердингми! — дебди. Аям амакимнинг тарафини олган экан, дадам: «Болам ҳукуматга керак бўлса интернатда ўқимаса ҳам олиб кетаверади», — деб икковини енгибди.

¹ Хайрият индамаганим, кўнглимга келган гапни аямга айтганимда, аям: «Бизни амакинг билан юз кўрмас қилмоқчимидинг!» — деб уришиб берди. Ғаффоржон билан Омина воқеаси дилимда қолиб кетган экан, орадан олти-етти йил ўтиб, ёзувчиликка ҳавас пайдо қилганимда дастлаб шуни қаламга олдим. «Ёш қизлар ўғай ота қўлида» деган ҳикоя ёздим. Ҳикоя хотин-қизлар газетаси «Янги йўл»да босилиб чиқди. Икки-уч йилдан кейин шу ҳақда яна бир ҳикоя ёздим. Бу ҳикоя «Бошсиз одам» сарлавҳаси билан «Ер юзи» журналида босилди. Бу ҳикояда Ғаффоржонни — Фахриддин, Оминани — Меҳри деб атадим.

«Истиқбол»нинг мудирини Ҳакимжон домлани инқилобий қўмита ишга олиб қўйди. Интернатга Ҳакимжон домланинг домласини Абдуваҳоб домла мудир бўлиб келди. Болаларга кўк бўздан «форма» ва қалпоқ беришди.

Абдуваҳоб домла интернатда қаттиқ интизом ўрнатди: дарвоза олдида ўзимиздан навбатчи қўйиб, болаларни ҳеч қаёққа чиқармайдиган бўлди; бирон гуноҳ қилган болаларга жазо бериш учун талабалардан «муфаттиш комиссияси» тузди. Болалар бир-бирини сизлаши, муаллимларга мурожаат қилганида аввал честь бериб «афандим» дейиши, овқатхонага бўйсира бўлиб кириши, овқат вақтида гапирмаслиги, овқатдан кейин бир оз дам олгач, бўш вақтни дарс тайёрлаб, шарқий ўрганиб, муаллимларнинг ҳар хил лекцияларини эшитиб ўтказиши керак эди. Иона йиғиш, маҳаллаларни кезиб рўйхат қилиш ишлари қолиб кетди. Бу ҳақда бизга ҳеч ким ҳеч нарса демай қўйди. Биз иштирокиюн ёшларнинг йиғилишига ҳам Абдуваҳоб домла ижозат берсагина борар эдик.

Болалар интизомга ўргангандан кейин ота-онаси бор болаларга ҳар пайшанба кунини уйга бориб ётиб келгани жавоб берилмайдиган бўлди.

Бир пайшанба кунини ҳовлига бориб, шодлик устига шодлик устидан чиқдим. Аям мени қучоқлаб гоҳ кулиб, гоҳ йиғлаб хурсандчилигини изҳор қилди:

— Ҳукумат дадангни аскарликдан бўшатиб дўкон очиб берди. Ҳозир ҳукуматга аскардан ҳам кўра ўроқ керак экан. Темир, кўмирни ҳам ўзин берар экан. Сайдали деган йиғитни босқончи қилиб берди. Ҳа, ундан ҳам қизиғи: ҳукумат бизга, ўз-ўзимизга ҳовли берди. Рўзимат ёгчининг кичик ҳовлисини берди. Даданг оқ қоғоз олиб келди. Эртага кўчамиз. Даданг Сайдали билан ҳозир шу ҳовлининг у ёқ-бу ёғини тузатяпти...

Ҳақиқатан эртасига, жума кунини ўша ҳовлига кўчдик. Ҳовли Миртоҳир маҳалласини билан Галабоқоллик ўрта-сидаги кўчанинг бошида экан. Бир чеккасидан зовур ўтайдиган кичкина ҳовлича, бир уй, айвон, каттакон тол. Дадам кўчимизни келтириб ташлагандан кейин аямга тегишиб:

— Қозиқни маҳкам қоқавер, энди суғурмайсан!— деди ва ишга кетди.

Дўкон шу кўчанинг рўпарасида экан.

Аям икковимиз куни бўйи тиним билмадик. Мен кечки пайт кетишим керак эди, аям қўймади, назаримда, ўз уйимизда бир-икки кеча ётишимни хоҳлар эди. Ётиб қолдим. Эртасига дарсга кечикдим. Ҳовлиқиб кетаётган эдим, Бақақуруллоққа қайрилишда синфдошим Назир деган болани кўриб қолдим. Икковимиз чопдик. Интернет ҳовлисига кириб, чап томондаги дарсхонага бурилдик. Эшикдан аввал мен кирдим. Узун йўлакда қўлини орқасига қилиб юрган Абдуваҳоб домлани кўриб қолдим. Домла бармоғи билан имлади. Югуриб бордим, фоз туриб «афандим» деганимни биламан, қулоғимнинг остига тарсаки тушди. Гангиб қолдим. Домла боши билан ишора қилиб синфни кўрсатди... Назир менинг шапалоқ егаимни кўриб қочиб қолган экан, домла уни «муфаттиш комиссия»га топширибди. «Муфаттиш комиссия» уни суд қилиб «қаттиқ жазога мустаҳиқ» қилди: болалар овқат егани кирганда Назир бир чеккага қўйилган курсига чиқиб, ҳамма овқат еб бўлгунча иккала қўлини кўтариб турди...

Таътил кунлари бошланди. Бу кунларда бош қашигани қўлимиз тегмас эди. Қаёқдандир бир татар қиз келиб яхши ўқийдиган болалардан кашшофлар отряди ташкил қилди. Бунинг ҳам ўзига яраша машғулоти кўп экан. Жума кунлари саёҳат қилиб шаҳардан ташқари Пишқорон кўли атрофи, Найманча сойи бўйлари, шаҳар кўрғони, Солиҳжон бойвачча ва бошқа бойларнинг боғларига чиқардик. Бу вақтларда шаҳар атрофи босмачилардан тинчиб қолган, узоқ қишлоқлардангина турли хабарлар келар эди.

Яна қаёқдандир бир йигит келиб интернатда «санойи нафиса»¹ тўгараги ташкил қилди. Ичимизда ашула айтадиган болалар бор экан, янги шарқийлар, хор ва декламациялар ўргандик.

Шаҳардаги бир қанча мактабнинг «санойи нафиса» тўгараклари иштирокида эски шаҳардаги мусулмон театрида беш пардалик катта концерт берилди. Биз концертда уч номер — гимнастика, битта шарқий, битта декламация билан қатнашдик. Номерларимизни ижро қилганимиздан кейин залга чиқдик. Иккинчи парда ёпилганда сахнанинг олдига соқол-мўйлаби қоп-қора, қайтарма ёқа камзул кийган Аҳмадхонов деган киши,

¹ Нафис санъатлар.

учинчи пардадан кейин ўзимизнинг Ҳакимжон : домла чиқди. Аҳмадхонов «башарият», «мустабид», «шарқ ооздлиги» деган гапларни кўп қайтарди, Ҳакимжон домла эса «маориф», «хуррият» деган гаплардан кейин икки оғиз сўзининг бирида «хоин Абдуваҳоб» деяверди. Биз ҳайрон бўлиб бир-биримизга қарадик. Назаримда Ҳакимжон домла Абдуваҳоб домлани «золим» дейиш ўрнига нуқул «хоин» дер эди.

Биз ётоққа қайтиб келгунча «хоин Абдуваҳоб» деган гап аллақачон болаларнинг қулоғига етибди. Ётоқларда шовқин-сурон, болалар бир-бирини йиқитган, минган... Навбатчи мураббийнинг қўлидан ҳеч нарса келмай қолди. Ҳамманинг оғзидан:

Хур бўлиб яша, бир бўлиб яша,
Жумла хобингни энди сен ташла...

«Анархист» деган гап пайдо бўлди. Ҳамма ўзини анархист ҳисоблар, анархистлигини бир-бирига исбот қилиш учун куракда турмайдиган ишларни қилар эди. Шундай Абдуваҳоб домладан бир шапалоқ еганимни эслаб мен ҳам бир номаъқул иш қилдим, бу қилмишим кейинчалик маориф ходимларининг мажлисида, ундан кейин музофот фирқа қўмитасининг ижроия бюросида оғизга олинди.

Абдуваҳоб домла кетиб қолди. Унинг ўрнига ўрта ёшлардаги чўққи соқол, юзидан табассум аримайдиган Пўлатжон домла вақтинча мудир бўлди.

Болалар «хур» бўлиб, ўқишлардан футур кетди. Бунинг акси муаллимларга ҳам урди. Баъзан дарс соатлари бўш ўтар эди.

Акаси фирқа-шўро мактабида ўқийдиган Акрам деган бола она тили дарсида «ф» ҳарфига қарши чиқиб домла билан олишди, танаффус вақтида дарслар жадвалидаги ҳамма «ф»ни ўчириб, устига «п» ёзиб чиқди; яна бир дарсда домлага: «Нима учун она тили деймиз, ота тили десак бўлмайдими?»— деб савол берди. Шу масала Тошкентда бўлиб ўтган имло конференциясида ҳам кўтарилган, бунга Фитрат деган киши: «Биз онамиздан туғилганимизга шубҳа йўқ, лекин отамиздан бўлганимизга шубҳаланиш мумкин»,— деб жавоб берган экан. Домла шуни айтди.

Ез ўтди. Кузнинг ўрталарида пайшанба куни уйга келсам, аям мени хафароқ қарши олди. Уйга кирдим ва қозиқларга осиглиқ учта бешотар милтиқ, шода-шола ўқ, тоқчада турган иккита ялтироқ тўппончани кўриб ҳайрон бўлдим, кейин суюниб кетдим.

Аям дадамдан нолиди.

— Топиши яхши эди, уйимиздан чакса-ярим чакса ун, гуруч узилмасди, хумчада ёғ... Буни кўрмайсанми, дўконни топшириб Мелибой аминга йигит бўлиб ўтирибди!— деди, кейин ўзига тасалли берди, — лекин кўп-роқ иши шаҳарда: ўқ, яроқ олгани келган босмачиларнинг одамани тутишар экан. Ҳа, айтгандай, эсингда борми, Оққўрғонда Толиб деган қўшнимиз бўлар эди, уйи дўконимизнинг орқасида эди, шу йигит ўқ олгани келган экан, қўлга тушай деганда қочиб кетибди... Лекин мана бунақа қишлоққа чиққани ёмон, ўтган куни Мелибой амин бошлиқ йигитлар билан қишлоққа кетганича ҳали дараги йўқ. Қайси қишлоққа кетганини билмасам.

Кўз олдимга дарҳол Валихон сўфи келди.

— Бувайдига кетишгандир! Дадам Валихон сўфини топиб отиб ташлайди. Сўфи дадамни аламон қилдириб юборишига сал қолган эди, — дедим.

— Ҳа, сўфи ўлгурни отиб ташласин!— деди аям худди ҳозир ўзн отмоқчи бўлгандай кўрсаткич бармоғини ўқталиб. — Қудашга бориб Розик вофурушни ҳам отсин! Булар бизга озмунча азоб бердими! Яйпанга ҳам борсин! Лекин Олим бува дадангни сўккан, ҳовлисидадан ҳайдаб солган бўлса ҳам ўзи яхши одам эди.

Норғул, қорачадан келган Мелибой аминни бир-икки кўрган эдим, унинг ҳовлиси кўчанинг нариги юзи, муюлишида бўлиб, милтиқли одамлар кириб-чиқиб юрганига кўзим тушган эди. Дадамдан эшитиб аямнинг айтишига қараганда, бу одам асли аллақайси қишлоқдан бўлиб, «ҳукуматга тил берган», босмачилар буни фаҳмлаб қолгандан кейин шаҳарга қочган, босмачилар унинг уйига ўт қўйган экан. Унинг йигитлари ҳам Авғонбоғ, Яйпан, Қирқкетмон, Арғамчиқишлоқ, Оқтепа, Чилғижийда, Найманча ва бошқа қишлоқлардан; шаҳарликлардан дадам билан бир аравакаш-у аллаким деган бир созанда бор экан. Мелибой амин: «Мен Лениннинг ўғлиман, Ленин Қўқонга келади, келмаса ўзим бориб олиб келаман»,— деганмиш.

Аям бора-бора дадамнинг бу ишига ҳам кўникди, дадам отряд билан тез-тез қишлоқларга чиққанда, бир-икки кун йўқ бўлиб кетганда ҳам кўп ташвиш тортмайдиган бўлди. Бироқ қишда рўй берган катта фожиаямнигина эмас, мени ҳам ваҳимага солиб қўйди.

Бир куни дарсдан кейин татар муаллимларимиздан бири болаларни катта залга йиғиб марсия ўргатди:

Туғонлар, шаҳидлар, қурбон бўлдингиз
Азиз халқ учун тортишқонда...

Шу куни дув-дув гап бўлди: Носир махсумни босмачилар ўлдиришган эмиш; ўн учта қизил соқчи сўйилибди; булар ўттиз икки киши экан...

Носир махсум шаҳарда машҳур муаллимлардан бўлиб, Тароқчиликда катталарга мактаб очганини эшитган, унинг соқол-мўйлабни «талаба»лари Биринчи май намойишига духовой музыка чалиб чиққанини кўрган эдим.

Эртасига тушга яқин Пўлатжон домла бутун интернатни бўйсира қилиб Жомега олиб борди. Кўчаларга, Жоме ва унинг атрофига одам сиғишмас эди. Мотам маросимига шаҳардаги ҳамма мактаблар, интернатларнинг талабалари, меҳнаткашлар иттифоқи қора лента боғланган қизил байроқлар кўтариб келган эди. Қурбонлар Жоменинг саҳнига қўйилган экан, бизнинг интернат орқароқда туриб қолди. Қурбонлар қўйилган ерда йиғи-сиғи, дод-фарёд.

Кимнингдир баланд товуши янгради. Мотам митинги очилди. Жимлик ҳукм сурди. Бу жимликда аввал бошиқ, кейин қизгин нутқлар эшитила бошлади.

Шу чоқ орқамизда турган мактабнинг кекса муаллими бизнинг Пўлатжон домла билан гаплашиб қолди ва шивирлаб фожианинг тафсилотини гапириб берди.

Булар Носир махсум бошлиқ, қишлоқ шўросига сайлов ўтказгани Чилғижийдага чиқишган экан, Сайлов ўтибди. Сайловдан кейин ош тортилибди. Ошга гиёҳ солинган экан, ош еган одамларнинг ҳаммаси тирракдай қотиб қолибди. Шунда қишлоқни босмачи босибди-ю, Носир махсум бошлиқ ҳамма қурбонларни қиличдан ўтказибди. Кекса муаллим Қулмат деган соқчи тўғрисида кўпроқ гапирди. Қулмат сайлов мажлисида кўпроқ га-

пирган эканми ё босмачилар шаънига бир нима деган эканми, унинг аввал тилини кесишибди, кейин қиблага орқасини ўгириб, бўйнидан сўйишибди. Бу Қулмат ким экан, десам, ўртоғим Мамажоннинг дадаси экан! Мен беихтиёр қурбонлар томонга қарадим, лекин Мамажонни кўрмадим. Қурбонлар дафн қилинаётганда биз қабрдан яна ҳам узоқда қолдик. Милтиқлар отилди. Марсиялар ўқилди.

Мен ўша куни кечқурун Мамажонни кўргани, кўнгил сўрагани унинг уйига бормоқчи бўлиб Пўлатжон домладан жавоб сўрадим. Пўлатжон домла менинг бу ниятимдан хурсанд бўлиб, ёнимга беш болани кўшиб берди. Қипчоқариққа бордик. Қийшиқ кўча эшиги олди ва йўлнинг икки томонини одам тутиб кетган, буларнинг ичида қизил соқчилар ҳам кўринар эди. Одамга лиқ тўла кичкинагина ҳовличага киролмадик. Пастаккина, ғорга ўхшаган қоронғи уйдан дод-фарёд эшитилар эди. Мамажонни тополмадик, эшик олдида бирон соат туриб қайтдик. Эртасига ўзим якка борсам одам бир оз сепсипти, лекин Мамажонни яна кўролмадим. Бир неча кундан кейин унинг ўз қишлоғи Боғдонга кетганини эшитдим. Шу-шу Мамажон билан бошқа кўришолмадим. Шу воқеадан кейин аям чўп-устихон бўлиб кетди, дадамнинг таскин-тасалли бериб айтган гаплари унга кор қилмас эди. Аям бир ҳафта «Мандалак»ка бормай кўйди, яна бора бошлаганидан кейин ишга алаҳсиб, хотин-халаж билан бўлиб, бир оз овунди, ранги киргандай бўлди.

Бир пайшанба куни уйга келсам, аям мени жуда хурсанд қарши олди:

— Қонхўр гумдон бўлибди-ку! Дўзахда кўзидан-у қулоғидан аланга чиқадиغان бўлибди-ку! Қон кимларни тутмайди!

Мен тушунолмадим.

— Ҳали эшитганинг йўқми? Нима янги хабар бўлса аввал «Мандалак»ка келади ўзи. «Мандалак»да дув-дув гап. Эргаш кўрбошини бир кампир доскалла билан чоппиб ташлабди. Эргаш ўша кампирнинг биттаю битта ўғлини отиб ташлаган экан. Кампир арзга борибди. Эргаш «айт арзингни» деган экан, кампир паранжисининг тагидан доскалла чиқарибди-ю, «мана арзим, мана арзим» деб калласига ураверибди.

Мен бу гапга унча ишонмадим, лекин аямнинг жон-

жаҳони ёришган, гўё бутун босмачиларнинг жони Эргашда-ю, Эргаш ўлиши билан ҳаммаси қирилиб кетгандай эди. Шундан кейин унга дадамнинг таскин-тасаллиси керак бўлмади.

Шундан кейин ҳақиқатан, босмачилар ҳақида ҳар хил хабарлар кела бошлади: фалон қўрбоши қўлга тушибди; фалон қўрбоши ҳукуматга яроғ-аслаҳасини топширибди; фалон қўрбоши йигитлари билан тоғ оралигида кетаётган экан, кўчки босиб қолибди... Лекин, шу билан бирга узоқ қишлоқларда жанг бўлгани, босмачилар қишлоқни талагани, қишлоқ шўросига ўт қўйгани, қўрбошилар бир-бирини ўлдиргани ҳақида ҳам хабарлар келиб турар эди. Шарқий Бухорога Туркия пошшаларидан Анварбек келган эмиш, деган гап ҳам чиқди.

Баҳор кирганда интернатимиз «Коммуна мактаби»га айланиб бутхонанинг олдидаги бир бойнинг жуда ҳам каттакон иморатига кўчди. Иморат бутун маҳаллани эгаллаган, ичкари бошда-оёқ мевазор боғ эди. Мактабга аскарликдан бўшаган Бисиров деган бир татар йигит мудир бўлди. Тошкентдан иккита муаллим, иккита туташ мураббия келди.

Иморат ва боғ не аҳволда эди. Бисиров домла ҳар куни дарсдан кейин ўзи бош бўлиб талаба ва муаллимларни ишга солар, дархона ва ётоқларни тозалатар, боғни чоптирар, гуллар эктирар эди. Клуб очилди. Муаллимларимиз иона қилган китоблардан кутубхона ташкил этишди. Клубда янги шарқийлар ўргандик. Май байрамига тайёргарлик кўрдик.

Май арафаси куни ҳаммамизга янги форма берилди. Эртасига бўйсира бўлиб, шарқий мақомига қадам ташлаб намоёишга чиқдик. Янги форма ва янги шарқийларимиз билан биз ҳам одамларнинг диққатини жалб қилдик. Намоёиш бўладиган Урда майдонига кирганимизда ер-кўкни тутиб ётган халқ бизни кўриб гувиллади, чапак чалди. Халқ орасидан ўтиб бориб, майдоннинг ўртасига қурилган минбардан анча берида туриб қолдик. Бир оздан кейин майдонга ер-кўкни ларзага солгундай шарқий айтиб дорилмуаллимни талабалари кириб келди:

Инқилоб, инқилоб, эй шонли ёр,
Даҳшатинг тебратур тоғу тошни:
Зулм элин, жабр элин айладинг хор,

Берамиз, яшагил, жону бошни;
Нурларинг ўчмасин бу жаҳонда,
Сўнмагил, эй муборак чароғ.
Яшагил, кўп замон бўл амонда,
Зулм элин, жабр элин айладинг доғ;

Роҳат олмакдалар янчилганлар,
На ҳадар шафқат бордир соянда;
Шафқатинг, роҳатинг истаганлар
Кеча-кундуз сенинг хизматингда.

Саф бизнинг орқа томонимизга келиб бир оз «еринда сой» қилиб турди-да, команда берилгач, таққа тўхтади. Бутун митинг давомида шулардан кўзимизни олмадик. Бир мен эмас, назаримда ҳар бир бола тезроқ товуши йўгон бўлишини, дорилмуаллимнинг талабалари сафида шарқий айтиб, шулардай қадам ташлаб, шаҳар кўчаларини ларзага келтириб юришни орзу қилар эди.

Байрам ичи болалар орасида: «Коммуна мактаби» дорилмуаллимнинг қўшилар эмиш»,— деган гап юриб қолди. Ёз бўйи бу гап гоҳ йўқолиб, гоҳ яна чиқиб юрди-ю, ўқиншлар бошланишидан бирон ҳафта олдин «дорилмуаллимин «Коммуна мактаби» талабаларидан йигирмата боланн танлаб олар эмиш», деган янги гап чиқди. Ҳақиқатан, бир-икки кундан кейин Пўлатжон домла биздан элликка яқин болани бўйсира қилиб дорилмуаллиминга бошлаб борди. Бунгача дорилмуаллимин бутхонанинг ёнбошидаги собиқ хотин-қизлар гимназияси биносига кўчган экан. Бошқа мактаблардан ҳам бола кўп эди. Ҳаммани каттакон бир синфга олиб киришди. «Ҳозир дорилмуаллимнинг катта домласи Қори Ниёзий келармиш, Қори Ниёзий бўладиган болани кўзидан билармиш; деган гап юриб қолди. Ҳамма кўзини катта очиб, тақдири нима бўлишини кутиб жимгина ўтирар эди. Катта домла деганда менинг кўз олдимга новча, йўгон, оппоқ соқоли кўксига тушган нуроний чол келган эди. Пўлатжон домла ўрта бўйли, чуваккина, қоп-қора сочини бир томонга силлиқ қилиб тараган, пиджак ва қирраси чиққан шим кийган бир йигитни бошлаб кирди. Қори Ниёзий қўлини орқасига қилиб, парталар орасида нари-бери юрди-да, бирдан тўхтаб, ўрта ерда ўтирган бир болага бармоғини бигиз қилиб «Сен!» деди. Бола ирғиб ўрнидан турди, Пўлатжон домланинг амри билан

синфдан чиқиб кетди. Қори Ниёзий болаларга зеҳн солиб яна юрди, яна бир болага бармоғини бигиз қилиб «Сен!» деди. Бу бола ҳам чиқиб кетди. Қори Ниёзий учинчи тўхташида мени кўрсатди.

Шундай қилиб, юздан ортиқ боладан эллик олти бола танлаб олинди. Булар ҳаммаси Фарғона музофот таълим-тарбия билим юрти, яъни дорилмуаллимин қошидаги намуна-татбиқот мактабининг талабаси бўлди. Бу мактабдан дорилмуаллиминга бир қадам эди.

Назаримда шу ҳафта ичи товушим дўриллай бошладди. Узимда йўқ хурсанд эдим.

1965

На узбекском языке

АБДУЛЛА КАХХАР

СКАЗКИ О БЫЛОМ

Повесть

Для школьников среднего
и старшего возраста

*Издательство «Ўқитувчи»
Ташкент — 1979*

Нашриёт редактори *М. Обидова*
Рассом *Қ. Алига*
Бадий редактор *П. Бродский*
Техредактор *Ш. Вахидова*
Корректор *Ж. Нуриддинова*

ИБ № 1621

Тришга берилди. 3. 09. 1978 й. Босишга рухсат этилди. 11. 12 1978 й. Формат 84 x 103¹/₃₂. Тип. қоғози № 3. Кегли 10. шпонсиз. Юқори босма усулида босилди. Шартли б. л. 6,30. Нашр. л. 6,22. Тиражи 100 000. Зак. №2142 Баҳоси 20 т.

«Ўқитувчи» нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома № 147-78.

Ўзбекистон ССР нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитети Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг полиграфия комбинати. Тошкент, Навои, 30. 1979 й.

Полиграфкомбинат Ташкентского полиграфического производственного объединения «Матбуот» Государственного комитета УзССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли Ташкент, Навои 30.